

## כרוניקה של גטו לודז'

כתב אמיר השכל

### כללי

1. גטו לודז' הותיר אחריו את אחד הארכיונים העשירים מבין הגטאות בפולין. ראשי הגטו יזמו העסקת צוות עובדים שאסף מידע ותעד אותו מידי יום בכתב, בצילום ובשרטוט. הצוות היה מורכב מאנשים בעלי ידע והבנה באיסוף חומר ארכיוני, מיונו ורישומו. בצוות השתתפו: אנשי רוח, פובליציסטים, צלמים, סופרים וכותבים בעלי מוניטין. בארכיון עבדו אנשי המקום ופליטים שהגיעו לגטו ממערב אירופה ומגטאות מסביבת לודז'. על הכרוניקה כותב לוציאן דוברושיצקי במבוא: "הכרוניקה של גטו לודז' מזעזעת בפשטותה והיא מסמך בעל ערך היסטורי עצום. עושר המידע הכלול בה, הדיוק ברישום והדרך השיטתית בה נתחברה, עושים את הכרוניקה למקור שאין שני לו בכל אשר נכתב על חורבן יהודי אירופה במלחמת העולם השנייה. שלא כרשימות אישיות רבות מאותה התקופה, הכרוניקה לא רק נכתבה מדי יום ביומו, אלא העובדות והאירועים מבוססים על מקורות מידע ראשוניים או על מסמכים, שגם הם חוברו באותם הימים עצמם, וזאת בעיקר הודות לכך, שהיא נתחברה בידי מוסד, שהייתה לו גישה כמעט לכל הרישומים הפנימיים של הגטו. מוסד זה היה הארכיון של ראש מועצת היהודים בגטו לודז'".<sup>1</sup>
2. מחלקת הארכיון הוקמה על פי החלטתו של רומקובסקי ב-17 בנובמבר 1940. מלבד הארכיון כללו שאר המשרדים שהיו קשורים אליו את הלשכה לרישום תושבים, המחלקה לסטטיסטיקה, משרד הרישום האזרחי, לשכת הרבנות ומעבדת צילום. בראש אותן המחלקות עמד הנריק נפתלין, עורך דין, איש סודו של רומקובסקי. מעידים עליו שהיה שקדן בעבודתו ומצניע לכת וכי היה אחד המעטים שראשו לא הסתחרר מתפקידו הבכיר. כאדם ישר ללא יומרות ביקש את טובת הגטו ותושביו.
3. חבר העובדים של הארכיון והכרוניקה מנה עשרה עד חמישה עשר איש בלבד, כולל צוות עוזרים. בראשם עמד בתחילה ד"ר יוסף קלמנטינובסקי. בשלב מאוחר יותר, כשהוא קיבל תפקיד ציבורי אחר, החליף אותו ד"ר אוסקר זינגר. רק אחד ממחברי הכרוניקה, הד"ר ברנרד אוסטרובסקי, שרד את המלחמה. מחברי הכרוניקה העיקריים היו:

<sup>1</sup> כרוניקה של גטו לודז' כרך א' עמ' יז'

- יוליאן צוקר** - עיתונאי ופובליציסט, אביו היה תעשיין לודז'אי. הוא נפטר בתאריך 7 באפריל 1943.
- שמואל הכט** - יליד וויילון, גורש לגטו בעת חיסול ישובים יהודיים בסביבות לודז' בקיץ 1942.
- ד"ר ברנרד הייליג** - מומחה להיסטוריה כללית של היהודים, הוא הגיע לגטו מפראג באוקטובר 1941.
- ד"ר אברהם ש' קמייניסקי** - למד פילוסופיה ופילולוגיה באוניברסיטאות היידלברג, ברלין וברן, היה פעיל בלודז' בתקופה של בין שתי המלחמות.
- ד"ר אוסקר רוזנפלד** - סופר ופובליציסט, בוגר אוניברסיטת וינה, ציוני שעבד עם הרצל, הגיע לגטו לודז' באוקטובר 1941.
- ד"ר אוסקר זינגר** - פובליציסט וסופר, הגיע לגטו מפראג.
- יוסף זלקוביץ** - סופר, נולד בעיירה קטנה ליד לודז', מוסמך לרבנות.
4. בפחות מארבע שנים אסף הארכיון חומר, שמקורו במנהל הגרמני ובזה היהודי, הכולל צווים, כרוזים, תזכירים, נאומים, תכתובות רשמיות, נתונים סטטיסטיים, צילומים ותיעוד חזותי אחר. עובדי הארכיון אספו ספרים בעלי ערך וכתבי יד של אנשי רוח, מלומדים ורבנים שחיו בגטו, נפטרו או גורשו ממנו.
5. כתיבת הכרוניקה החלה ב-12 בינואר 1940, שמונה חודשים לאחר הקמת גטו לודז'. במשך השנתיים הראשונות נכתבה הכרוניקה בפולנית. השימוש בשפה הפולנית בה שלטו היטב מחברי הכרוניקה, בניגוד לרומקובסקי ששליטתו בשפה הייתה מוגבלת, מלמדת שביקורתו על הנכתב לא הייתה רצופה. החל מאוגוסט 1942 ועד לסוף אותה שנה נכתבה הכרוניקה בלשון גרמנית אך מידי פעם בפעם מופיעות בה עדיין כתבות רקע ורשימות בפולנית. בשנים 1943 ו-1944 נכתבה הכרוניקה בגרמנית בלבד, כנראה עקב מותם של ראשוני הכותבים, יוליאן צוקר-צ'רסקי, שמואל הכט ואברהם ש' קמייניצקי שנפטרו במהלך 1943 והמנהל הראשון, יוסף קלמנטינובסקי שהועבר לתפקיד ציבורי אחר.
6. לאחר חיסול גטו לודז' השאירו הגרמנים כ-800 יהודים כדי לאסוף את הרכוש שהשאירו תושבי הגטו. נחמן זונאבנד, אחד מיושבי הגטו, הבין את חשיבותו של החומר ופעל להצלתו, הוא הטמין אותו בבאר עזובה ועם שחרור העיר הוא דאג להוציא אותו ולמסור אותו לוועדה היהודית ההיסטורית. חטיבה שנייה של חומר נתגלתה על ידי הוועדה היהודית ההיסטורית בפיקוחו של ד"ר יוסף קרמיש, באוקטובר 1946 באתר בו

הוצפנה בלודז' ברחוב לוטומייירסקה 13, מקום מושבה של מחלקת הכבאים בגטו. קבוצה שלישית של חומר, שטיבו ותוכנו לא ברור, נטמנה בבית הקברות בספטמבר 1944 אולם הגרמנים הצליחו לעלות על עקבות החומר הזה ואילצו את הממונה על בית הקברות לגלות את מקום המחבוא. כדי להבטיח את שימורו של כל החומר היקר שנמצא נעשו ממנו עותקים שנשלחו מחוץ לגבולות פולין.

7. יש לקרוא את הכרוניקה בזהירות, העובדה שהיא נתחברה באחד ממשרדי המנהל היהודי של הגטו גוררת אחריה הגבלות מסוימות באשר לתוכן ולגישה גם יחד. יש לקחת בחשבון שלושה גורמים מגבילים: הראשון, מידת הריסון של המחברים בשל זהירות, שהכתיבה נוכחותם היומיומית של הגרמנים בגטו (הגרמנים לא ידעו על כתיבת הכרוניקה אולם כותבי הכרוניקה היו צריכים לקחת בחשבון אפשרות שבאחד הימים מפעלם עלול להיחשף וזה ההסבר לנימת הזהירות שהם נוקטים כלפי הגרמנים). השני, שאלת היקף ידיעתם של כותבי הכרוניקה בנוגע לארועים בתוך הגטו ומעבר לגבולותיו והשלישי, היחסים בין כותבי הכרוניקה והמנהל היהודי של הגטו בכלל, ורומקובסקי בפרט, על אף, שמעת לעת מרשים לעצמם הכותבים להביע הסתייגות ממעשי שחיתות ופרוטקציה של מנגון הגטו.

### מבנה הכרוניקה

כעיקרון כוללת הכרוניקה דיווח יומי על הנעשה בגטו. בחודשים הראשונים לכתיבתה היו מקרים בהם נכתב דיווח אחד על מספר ימים, בחודשים: ספטמבר, נובמבר 1941, פברואר, מרס 1942 נכתב דיווח חודשי. בספטמבר 1942, עקב ה"שפחה", נכתב דיווח אחד שכלל את הימים שבין 19-1 לספטמבר.

מבנה הדיווח בדרך כלל אחיד, הוא נפתח בדיווח על: מזג האוויר, מעצרים, פטירות ולידות, דיווח מיוחד על התאבדויות, עדכון על מחירי מזון בגטו ופסקי דין מיוחדים. החל מ-6 באוקטובר 1942 נוסף דיווח יומי על מספר תושבי הגטו. מיולי 1943 נוספו לכרוניקה היומית הרחבות בנושאים הבאים: "ענייני בריאות" - דיווח על מספר החולים במחלות מדבקות וסיבת מותם של הנפטרים. "ידיעות מהרסורטים", "ענייני עזרה סוציאלית", "ענייני כספים", "הספקת מזון", "בערכאות" - דיווח מבית המשפט, "אספקלריה קטנה של הגטו"-מיקוד בנושאים שונים מחיי הגטו בעינו של הכותב, "ידיעות היום" ו"מפה לאוזן" - שמועות שנפוצו בגטו.

הדיווח האחרון של הכרוניקה הוא מיום א' ה-30 ביולי 1944.

## כיצד משתקף גטו לודז' על פי הכרוניקה

### אוכלוסית הגטו

על פי נתונים גרמניים רשמיים היו בגטו לודז' ביום סגירתו, ה-1.5.1940, 163,777 נפשות.<sup>2</sup> במהלך השנים השתנה מספר השוהים בגטו ממספר סיבות: תמותה, הגעת פליטים וגירושים, על כל אחת מהסיבות ארחיב בהמשך.

ב-31.3.1941 ובכל מהלך שנת 1942 פרטו כותבי הכרוניקה את מספר הגברים והנשים בגטו. מהנתונים ניתן ללמוד שבגטו היו יותר נשים מאשר גברים ביחס ממוצע של 43% גברים ו-57% נשים. הסיבה להבדלים - אחוז ניכר מהנשלחים לעבודות מחוץ לחומות הגטו היה גברים ותמותת הגברים הייתה כמעט כפולה מתמותת הנשים.

### תמותה

ערב מלחמת העולם השנייה היה שיעור התמותה בקרב קהילת יהודי לודז' כ-9.6 לאלף בשנה. בשיא התמותה בגטו, בין החודשים מרס ליולי 1942, הגיע שיעור התמותה ל-159.8 לאלף, כלומר למעלה מפי 16. לשם השוואה, שיעור התמותה במדינת ישראל היום הוא 6.18 לאלף בשנה. מנגד, המספר הממוצע של הלידות ערב המלחמה בקרב האוכלוסיה היהודית עמד על 260 בחודש. במהלך הכיבוש עמד מספר הלידות על 30-50 בממוצע בחודש.<sup>3</sup>

עד חיסול הגטו, ב-30 באוגוסט 1944, מצאו את מותם 43,743 יהודים. אחוז הנפטרים מכלל האוכלוסיה, מידי חודש בחודש, במהלך ארבע השנים משתנה על פי הפרוט הבא:

השנה	אחוז נפטרים בחודש
1941	0.60%
1942	1.97%-1.6%
1943	0.5%
1944	0.6%-0.33%

הסיבות לתמותה: רעב ומחלות, התאבדויות ואנשים שנורו על ידי גרמנים בקרבת גדר הגטו. יחס הגרמנים לכל מי שהתקרב לגדר בגטו לודז' היה נוקשה בצורה יוצאת דופן, גם בהשוואה לגטאות האחרים בפולין.

<sup>2</sup> מיכל אונגר, לודז' אחרון הגטאות בפולין, יד ושם, ירושלים תשס"ה, עמ' 100.

<sup>3</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 1

אחוז התמותה בקרב הפליטים שהגיעו לגטו ממרכז אירופה היה גבוה באופן משמעותי מאחוז התמותה בקרב האוכלוסיה המקומית. בתוך חמישה חודשים מהגעתם לגטו נפטרו 3000 איש, שהם 15% מכלל הפליטים ממרכז אירופה בשיעור של 3% בחודש. וכך נכתב בכרוניקה ב- 4.5.1942: "בימים האחרונים הוסבה תשומת-הלב למספר הגבוה של פטירות בקרב האוכלוסיה החדשה, שהוא לא-פרופורציונלי ביחס לתמותה הכללית, ועל כך מצביעים הנתונים הכלולים בטור זה. האוכלוסיה החדשה אינה מונה יותר מ-15 אחוזים, ואילו התמותה בקרבה בימים האחרונים היא 50 אחוז.<sup>4</sup>"

**תחלואה** - עיקר התמותה בגטו היא תוצאה ישירה של חוסר תזונה או תוצאה עקיפה של חוסר יכולתו של הגוף להתמודד עם מחלות שנגרמות מתנאי תברואה ירודים וצפיפות. בין המחלות שגרמו למוות, תפיחות רעב, מחלה שהיא תוצאה של היעדר תזונה כללית מספקת ובמיוחד עקב חוסר בויטמין B.

בעיה נוספת היא חוסר סיד בעצמות וניוון שרירים שהם תוצאה של מחסור בויטמין D והיעדר שומנים. בשלב הראשון, הגוף מעכל את המלאי המצוי בתוכו אחר כך הוא צורך את החלבון שמקורו בשומנים ולבסוף, בגלל מחסור בשומן, הוא משתמש בסיד מן העצמות.<sup>5</sup>

ניתן להבחין בהבדלים במצבם הבריאותי של אנשים שעבדו ברסורטים ואלו שעבדו בחוץ, באוויר החופשי. אנשים שעבדו בחוץ, למשל במרישין, סבלו פחות מהתקפי עילפון מאשר פועלים בבתי המלאכה. השמש והאוויר הצח החלישו במעט את השפעת התזונה הדלה.<sup>6</sup>

המחלות הנפוצות בגטו היו סוגים שונים של טיפוס שנגרם מזיהום המים בבארות, צפיפות ותנאי תברואה. ברוב המקרים היה ניתן לרפא את הטיפוס למעט סיבוכים שנבעו מהטיפוס והביאו למוות. עיקר התמותה נבעה מסוגים שונים של מחלות ריאה שהן תוצאה ישירה של תת תזונה ובעיקר שחפת ריאות.<sup>7</sup> הסיבה השניה לתמותה בגטו הן סוגים שונים של מחלות לב.<sup>8</sup>

<sup>4</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א' עמ' 457

<sup>5</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 46

<sup>6</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 327

<sup>7</sup> אחד הביטויים של רעב הם פגיעה קשה במערכת החיסון התאית. על רקע הדיכוי החיסוני מופיעים זיהומים. הנפוץ

שבזיהומים הוא זיהום ריאתי (דלקת ריאות). שחפת (סוג של דלקת ריאות) שהייתה רדומה בגוף האדם שנים רבות עלולה

ל"התעורר" ולהתפרץ בחולים מורעבים. גורם נוסף שמוביל לשכיחות גבוהה של דלקת ריאות היא, פגיעה קשה ביכולת

הבליעה וביכולת השיעול, עקב פירוק שרירים מסיבי וחולשה קיצונית ממנה סובלים המורעבים. כל זה מוביל ל"שאיפה" של

חיידקים מחלל הפה לתוך הריאות שבהיעדר שיעול אפקטיבי מצטברים בריאות וגורמים לדלקות קשות.

<sup>8</sup> רעב מתמשך מביא לפרוק שריר הלב כך שמסתו קטנה ותפוקת הלב יורדת. עם התמשכות מצב הרעב, במיוחד בעת שמופיעה

תחלואה נוספת, כגון זיהום, שמעמיסה את הלב, הלב כושל ולא מצליח לעמוד בדרישות והחולה נכנס למצב של "אי ספיקת

לב"-דהיינו חוסר יכולת של הלב לספק את זרימת הדם לה זקוק הגוף.

מאפיין נוסף של התמותה בגטו היה תמותה גבוהה יותר, באופן משמעותי, של גברים לעומת נשים.

בספטמבר 1942 אחרי ה"שפרה", אין בגטו קשישים מעל 65 וילדים מתחת גיל 10. חולים במחלות מדבקות חוששים להכנס לבית חולים והם שוכבים בבית וכל מי שסביבם נדבק. המצב ההיגייני מתחת לכל ביקורת "גרים בזוהמה, ישנים בזוהמה וגם אוכלים מבלי לשמור על תנאי היגיינה יסודיים. הירקות אינם נשטפים כהלכה, חסרים מים חמים לשטיפה ואין פנאי לעסוק בכך וגם להכין את הארוחות. לאחר יום עבודה אין דואגים לשטיפת ירקות יסודית, אין ממתינים עד שהמזון יתבשל כהלכה ובהיותם רעבים בולעים האנשים אוכל מבושל למחצה וזו ברוב המקרים סיבת המחלה."<sup>9</sup>

**התאבדויות** - על פי דיווחי הכרוניקה שמתחילים ב-12.1.1941 ונגמרים ב-30.7.1944 היו בגטו לודז' 257 נסיונות התאבדות, 153 מהם הסתיימו במוות. להלן חלוקה לפי שנים:

השנה	נסיונות התאבדות	הסתיימו במוות	הערות
1941	65	36	
1942	119	78	52 נסיונות התאבדות בוצעו בחודשים מרס, אפריל ומאי.
1943	37	20	
1944 (7 חודשים)	36	19	

מהנתונים נתן לראות, שמירב נסיונות ההתאבדות בוצעו בשנת 1942. מתוך 119 נסיונות התאבדות בוצעו 52 בחודשים מרס ועד מאי בעקבות גל הגירושים הראשון מהגטו שהחל ב-16 לינואר 1942 והסתיים ב-15 למאי. שיעור ניכר מהמתאבדים היו מבין הפליטים שהגיעו לגטו לודז' ממרכז אירופה, מבין 19,953 הפליטים שהגיעו לגטו התאבדו 31 רובם בין החודשים מרס ועד אוגוסט 1942. רוב המתאבדים מצאו את מותם בתלייה, בקפיצה מחלון ביתם או בקפיצה מהגשרים שהיו בגטו.

**רצח על ידי זקיפים** - גטו לודז' היה סגור ומסוגר, כדי להרתיע את תושבי הגטו מלנסות להבריח את גבולות הגטו ניתנה הנחיה לזקיפים הגרמנים לירות בכל מי

<sup>9</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ב', עמ' 242

שהתקרב לגדר הגטו. בדרך זו מצאו את מותם 47 מתושבי הגטו רובם בשנים 1941, 1942.

**קבורה** - נפטרי גטו לודז' זכו לקבורת יחיד, למינחסיס ונכבדי הגטו ערכו הלוויות מכובדות, ברוב המקרים בנוכחותו האישית של רומקובסקי. בשבעת החודשים הראשונים של 1942 נפטרו בגטו כ-13,000 איש, קברני הגטו אינם מצליחים להשתלט על כמות הנפטרים, וכך נכתב ב-31 ביולי 1942: "לאחרונה יש ימים בהם מוטלות גוויות הנפטרים בבית-העלמין ללא קבורה מ-3 עד 4 ימים. התור המקברי בבית-ההלוויות מונה לא אחת עד 110 נפטרים..... צוות עובדי בית-העלמין, המורכב מ-140 איש, אינו מתאים, הואיל ואלה הם לרוב אנשים חולים, ואילו החזקים יותר נשלחו לא מזמן לעבודות בפוזנן".<sup>10</sup> במאי 1944 עלתה התמותה עקב מגפת שחפת וכך נכתב בכרוניקה: "במרחבי מרישין צצים תל ליד תל, קבר ליד קבר. הקברנים המסכנים חייבים לעמול קשה ולכך אין כוחותיהם מספיקים. הרי סובלים הם מרעב ככל יתר בני התמותה בגטו. הם מכריזים, שאין הם מסוגלים יותר להכין את מספר הקברים הדרוש ולכן נוצר מצב, שגוויות מוכנות לקבורה חייבים להטמין באיחור של יום או ימים אחדים".<sup>11</sup>

**רעב** - מקורות התזונה בגטו היו: אספקת מזון שהוקצבה על ידי הגרמנים, תוצרת חקלאית מגידולים בגטו, מסחר ב"שוק השחור" ובתקופות מסוימות, חבילות שהגיעו לגטו.

למעשה עד מאי 1940 לא דאגו הגרמנים לאספקת מזון לגטו. במהלך חודש אפריל הוחלט על אספקת מזון מרוכזת בתכולה דומה לזו שמקבלים אסירים ובעלות יומית של 40-50 פניג לאדם. בפועל, כמויות המזון שהגיעו לגטו היו קטנות בהרבה. הקצאת המזון הייתה בדרך כלל לתקופת של בין שבוע לשבועיים, בעלות קבועה שפורסמה בחוצות הגטו. מכלל הקצאת המזון, חצי אחוז מהכמות הכוללת, עמדה לרשותו של רומקובסקי כדי שהוא יחלק אותה על פי הבנתו.

מעת לעת סיפקו הגרמנים כמויות של ירקות לטווחי זמן ארוכים ואז נאלצו שלטונות הגטו לקבור את המלאי ולספק אותו כל פרק זמן מסוים לתושבים. בספטמבר 1942 סיפקו הגרמנים לגטו כרוב ותפוחי אדמה לתקופה של חמישה חודשים. במשך חודשיים בוצע בשעות הלילה מבצע שלקחו בו חלק רבים מתושבי הגטו ו-6 מיליון ק"ג תפוחי אדמה ו-1,300,000 ק"ג ירקות נתמנו במחפורות שנחפרו

<sup>10</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ב', עמ' 159  
<sup>11</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד', עמ' 337

במיוחד לכך במרישין. כדי למנוע גניבות הוקמה יחידת שומרים מיוחדת שמנתה 100 איש כדי לשמור על האתר.

בין החודשים מרס וספטמבר נהגו תושבי הגטו לעבד כל פיסת אדמה פנויה בגטו כדי לגדל בה ירקות. אחת הדרכים להגדיל את שטחי החקלאות הייתה להרוס בתים, להשתמש בעצים לצורכי בעירה ובקרקע שהתפנתה לצורכי חקלאות. חלוקת השטחים הציבוריים לצורכי גידול ירקות נעשתה על ידי מגנון הגטו, אנשים עמדו שעות בתור כדי לזכות בפיסת קרקע וכך נכתב בכרוניקה: "חלוקת השטחים לעיבוד חקלאי היא שדה קרב של ממש"<sup>12</sup>. המזל לא האיר פנים לתושבי הגטו הרעבים, בקיץ 1942, עקב חוס כבד ויובש, תקפו את שתילי הכרוב בגטו המוני זחלים. ביוני 1944 מדווח הכותב על להקות של ארנבות שדה וחפרפרות משחיתות את שתילי הכרוב.<sup>13</sup>

"הרעב עשה ניסים בגטו, הפך רוכלים לנגרים, חייטים, מסגרים ובנאים. פקידים זוטרים היו לגננים מוכשרים, המוציאים ביד מאומנת אוצרות מן האדמה, אותם ראו בעבר רק בשוק הירקות, מבלי שיהיה להם מושג איך הם צומחים."<sup>14</sup> על התמודדות עם הרעב נכתב ב-19 במאי 1944, בציניות, הקטע "פלא עולמי חדש?" "לאחר גנייה התלויים של סמיראמים זכאי הגטו לתהילה על המצאת הגן הנייד. פועל באחד מבתי המלאכה לחייטות, אשר החזיק אשתקד גינה קטנה ואיבד אותה בגלל 'המדיניות האגררית' החדשה, החליט מייד למלא באדמה עגלת ילדים כפולה ישנה ושתל בה בצלצלים אחדים. הוא מוביל את הגן הזה יום-יום לרסורט, מציב אותו בחצר במקום שטוף שמש ובקלות יכול לשמור מבעד החלון על 'אחוזתו'. החלקה הניידת היא במוקד ההתעניינות ובעל האחוזה הפיקח צוחק מן העולם כולו."<sup>15</sup>

במשך כל תקופת קיומו של הגטו סבלו תושביו חרפת רעב. השנה הקשה ביותר של רעב הייתה ב-1942, דבר שבא לידי ביטוי בכמות הנפטרים. מה ההשפעות של הרעב על ההתנהגות האנושית? אנשים מעכבים את קבורת המת כדי לנצל את כרטיס המזון שלו. ב-1.3.1941 נעצר אב שהסתיר את גופת בנו בן ה-7 במשך שבועיים כדי לנצל את כרטיסי המזון והלחם של יחידו המת. ב-30 באפריל 1942 מדווח הכותב על שתי אחיות שדקרו אחת את השנייה על רקע חלוקת מזון ביניהן.

להלן מספר תאורים על השפעות הרעב בגטו: בסוף יוני 42 רעב כבד בגטו, כמות הנפטרים היומית עולה ל-70-80 עקב אפיסת כוחות, התנועה על הגשרים דלילה,

<sup>12</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד', עמ' 323

<sup>13</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד', עמ' 408.

<sup>14</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד', עמ' 309.

<sup>15</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד', עמ' 368.



לאנשים אין כוח לטפס על הגשר. "לא זו בלבד שהגטו הפך להיות מחנה עבודה, בו אין מקום לבלתי-מועסקים אלא הוא מהווה מעין מעבדת ניסוי ניטשה'אנית, אשר ממנה יצליחו להיחלץ הפרטים 'החזקים ביותר' בלבד..."<sup>16</sup>.

28 באוגוסט 1942: "בחוצות הגטו חולפים צללים חיוורים תפוחי פנים ורגליים, דמויות אדם מעוותות צורה, אשר משאת נפשן האחת והיחידה היא להחזיק מעמד ולהשאר בחיים...לזכות למחר טוב יותר ללא פורענויות חדשות, ולו גם במחיר מנת מזון זעומה וגרועה יותר."<sup>17</sup>

כיצד מתמודדים עם הרעב? בשלב הראשון הוקמו מטבחים ציבוריים, ב-26 ביולי 1941 מדווח הכותב ש-140,000 איש מסרו את כרטיסי המזון שלהם לרשות המטבחים, כ-95% מאוכלוסית הגטו אכלו את ארוחותיהם במטבחים הציבוריים. מרגע שצומצמה אספקת המזון לגטו הפכו המרקים במטבחים הציבוריים להיות מימיים. רוב הציבור העדיף לקבל את הקצבת המזון שהגיעה לו ולבשל בבית. ביוני 1942 נסגרו רוב המטבחים למעט המטבח למשכילים והמטבח החרדי.

בגטו חולקו סוגים שונים של תלושי מזון, כל סוג הכיל כמות אחרת של מזון. האוכלוסיות המועדפות היו: מנהלי רסורטים, מדריכים בכירים ובני משפחותיהם, רופאים ובני משפחותיהם, רוקחים, כבאים, ראשי משרדים, מזכירים, ראשי מדורים, לעובדים בעבודה מפרכת, שואבי צואה ומובילי אשפה. בנובמבר 1943, עקב רעב כבד, פרצו שביתות עובדים ועל רומקובסקי הופעל לחץ כבד לחדול מהענקת תלושי מזון למנות עודפות. רומקובסקי אסף מספר נציגי ציבור לשם התיעצות כיצד להמשיך לנהוג אולם כפי שנכתב ב"הנשיא", מבלי לשים לב לאותה אופוזיציה שיהא אקדמית בלבד, הולך לדרכו ומחליט בהתאם להכרתו, חרף כל הישיבות והדיונים"<sup>18</sup>

דרך נוספת להתמודדות עם הרעב הייתה על ידי שיבוץ פועלים ופקידים תשושים, לתקופה של חודש, לעבודה במאפיות שם זכו העובדים למנת לחם נוספת. זכות השיבוץ במאפיות הייתה שמורה לרומקובסקי ודוד גרטלר. למטבחים שובצו אנשים על ידי לשכת התעסוקה.

ב-31 במאי 1943 נפתח בגטו, ביוזמת רומקובסקי, "מטבח התאוששות". המטרה הייתה לאפשר לפועלי יצור במצב של תשישות גופנית לקבל במשך 14 יום מנת מזון נוספת. בחירת הזכאים נעשתה על פי הצעת מנהלי הרסורטים והנחיתו האישית של רומקובסקי. נפתחו שלושה מטבחי התאוששות, כל אחד סיפק מנת מזון נוספת ל-500 סועדים. החידוש במטבחי התאוששות היה שכל זכאי היה תופס מקום ליד

<sup>16</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ב', עמ' 87.

<sup>17</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ב' עמ' 208.

<sup>18</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 672.

שולחן ואת מנת המזון שכללה: "מרק מבושל על עצמות ובו 35 דק"ג תפוחי אדמה נטו, 4 דק"ג מצרכי מכולת... 10 דק"ג בשר, ירקות ותפוחי אדמה, וכן בצקניות עם רוטב"<sup>19</sup> הגישו מלצריות "כולם נערות צעירות, בריאות ולרוב גם נאות, תאווה לעיניים, מוכנות לקבל את פני הלקוחות הרעבים ולהגיש להם את המנות בקצב מזורז. כל אחת ומגש בידה."<sup>20</sup>

בינואר 1944 תפסו הגרמנים שלמעשה יש פער של 3000 איש בין מספר תושבי הגטו וכמות כרטיסי המזון. התגובה הראשונית הייתה מעצרו של רומקובסקי וקיצוץ כמות המזון שסופקה לגטו ב-7.21% בנוסף, קבעו הגרמנים שילדים מתחת גיל 10 יקבלו מנת מזון מוקטנת. עקב מצוקת המזון, שהלכה וגברה כתוצאה מקיצוץ הקצאת המזון לגטו, החליט רומקובסקי להפסיק את חלוקת המזון לחולים.<sup>22</sup> אנקדוטה, בגטו לודז' בו שרר רעב כבד ותושביו אכלו כל דבר שאיפשר להם להמשיך ולשרוד, הייתה מעבדה כימית שבדקה את איכות המזון שהגיעה לגטו.<sup>23</sup>

### הדינמיקה הבין אישית בגטו

הפערים החברתיים והכלכליים בגטו לודז', יחסית לגטו וארשה לדוגמא, היו קטנים, למעט שכבת אוכלוסיה קטנה מאד אשר לא הייתה חסרה דבר, מצבם של האחרים היה דומה. ניתן ליחס זאת למספר גורמים: אופיה של הקהילה היהודית בלודז' ערב המלחמה, אשר רק מעטים ממנה היו תעשיינים וסוחרים עשירים. רוב יהודי לודז' היו בני המעמד הפועלים. גורם נוסף הוא חלוקה שיוויונית של מזון על ידי מנגנון הגטו. הגורם השלישי הוא חוסר היכולת להבריא מוצרי מזון לגטו, למכור אותם ב"שוק השחור" ולהפיק מכך רווחים גדולים.

אחד הדברים הבולטים בדיווחים הראשונים של הכרוניקה היא תופעת הפשע בגטו. לדוגמא, ב-22 במרס 1941 בעל רצח את אשתו ובנו. ב-28 באפריל באותה שנה הכרוניקה מדווחת: "אין יום ללא גילוי של מקרה הונאה חדש". ביוני 1941 דווח על פקידי קהילה בכירים שמשחקים משחקי מזל ומהמרים על סכומי כסף גדולים. בנובמבר באותה שנה דווח על גנבי הגטו שמכייסים את הפליטים מגרמניה ללא רחמנות.

רומקובסקי, בנאומו מה-1 בפברואר 1941, מייחד את החלק הראשון של הנאום לסוגיית הפשע והמלחמה להדברתו, וכך הוא אומר: "הצבתי לפני יעד עיקרי אחד: לטובת העניין, לטהר את האווירה, לשים קץ לאורגיה המשתוללת של מעשי מרמה,

<sup>19</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 281

<sup>20</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 337.

<sup>21</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד', עמ' 41.

<sup>22</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד', עמ' 62.

<sup>23</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג', עמ' 12.

גנבות מעילות ותככים-ואף פשעים כבדים, שמתבצעים במקרים רבים, למרבה הצער, אפילו בידי אנשים שהכרתי אותם אישית ונתתי בהם אמון. שפת-אנוש דלה מכדי לתאר בשלמות ובאורח מדויק מאוד את כל העוצמה את כל אורגיית הפשעים, המבוצעים בגטו על כל צעד ושעל, בכל תחום...חוצפתם ורשעותם של אנשים אלה הגיעה עד כדי כך, שלא נרתעו מלבצע פשעים ביחס לאלה שמן הדין יהיו יקרים לכל אחד מאתנו-ביחס לילדים.", הוא ממשיך ואומר, "כל אלה גורמים לכך, שמבוקר עד לילה אני עוסק בגילוי גנבות, שאני מוציא על כך כמות עצומה של אנרגיה וחדל מלעסוק במילוי חובותי האחראיות לא מעט מאמצים הנני משקיע בשמירה על איזון האווירה בגטו ובמאבק נגד הפקרות בחיינו.<sup>24</sup>

כדי לבער את נגע הפשיעה גרש רומקובסקי, בשילוחים הראשונים, את כל האסירים הכלואים בבית הכלא שבגטו והתוצאות לא אחרו להגיע, עקומת הפשיעה ירדה באופן תלול עקב הרחקת גורמי הפשע והפחד מפני הגירוש.

ב-17 באפריל נכתב: "כדי להדגיש ביתר-שאת את היעלמות הפשיעה ראוי לציין שהפשע הגדול ביותר אשר נתגלה אתמול, הוא גנבה פעוטה של פסולת, שביצע סנדלר המועסק במפעל ברח' בז'ינסקה 69.<sup>25</sup> יום למחרת, מדווח שבכלא הגטו נמצאים 10 אנשים, בעוד שהיו תקופות שמספר הכלואים הגיע ל-500. ביוני באותה שנה נכתב: "פשעים רציניים אינם נמצאים בבית הסוהר."

אופי הפשיעה בתקופות מאוחרות יותר של הגטו הוא תוצאה של מצוקת המזון, כמעט כל הגנבות הן גנבות של מזון מהבתים ויבולים מהחלקות החקלאיות. העונשים בגין עברות אלו היו, בדרך כלל, אובדן מקום העבודה והפניה לשורות מובילי הצואה.

רמת הפשיעה המתוארת בשלבים הראשונים של הגטו היא, לדעתי, תוצאה של של שני גורמים. מיקומו של הגטו בבלוטי שהיה פרבר של עוני. המצוקה הכלכלית של שנות השלושים גרמה לכך שבלוטי הפכה להיות חממה לפשיעה יהודית. הגורם השני הוא מצוקת החיים. בפסק הדין על מקרה הרצח נוסף שהיה בגטו באוקטובר 1941 התובע במשפט אינו מבקש גזר דין מוות בטענה "שפסק הדין חייב להיות תואם לתנאי הקיום הנוכחיים בגטו ולתקופה בה אנו חיים" הנאשם נדון לשנתיים מאסר עם עבודות פרך.<sup>26</sup>

ומה באשר ליחסים שבין אדם לחברו? בצד ארועים ספורדים של גילויי סולידיות, עליהם ארחיב בהמשך, מתנהלת בגטו מלחמת קיום אכזרית, ב-24 במאי 1944 כותב

<sup>24</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 46.

<sup>25</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 426.

<sup>26</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 322.

אוסקר רוזנפלד, אחד מהכותבים בכרוניקה, את המשפט הבא: "טוהר המידות גדל בגטו ביחס לכמות מצרכי המזון הקיימים"<sup>27</sup>

במאי 1942, בעיצומם של הגירושים מהגטו ובהם חלק מהפליטים שהגיעו ממערב אירופה, נכתב בכרוניקה: "בקשר עם עזיבת יהודי גרמניה את הגטו, מן הראוי לקבוע, כי האוכלוסיה הקבועה של הגטו מופיעה באור שלילי ביותר. האנשים מתנפלים כחיות מורעבות על הפליטים, המוכרים את מטלטליהם. יש כאן ממש עניין של ניצול המצוקה האנושית. פרצה כאילו מגפת קדחת של התעשרות קלה על חשבון הזולת. מחזות שפלים במיוחד מתחוללים בשלבים האחרונים-סמוך לבית הסוהר ובמרישין. אנשים תאבי רכוש, ללא קורט מוסר ומצפון, מסתובבים ברובע זה יומם ולילה ומפצירים בפליטים, שימכרו להם עוד משהו או אפילו יעניקו להם מתנה מן הרכוש שנותר להם לדרך, כי המשך גורלו תלוי כמובן במזל או בחוסר מזל בעת העליה לרכבת"<sup>28</sup>

מנגד, גם נשמעת נימה של ביקורת כנגד פליטי גרמניה ששפר גורלם ונשארו בגטו וכך נכתב: "אחדים שמחו מאד על שהגירוש עומד להיפסק.... אולם לא מתוך נימוקים הומניטאריים, אלא פשוט מתוך תקווה לירידת מחיריהם של מצרכי המזון, שתחול כאשר יפסיקו המגורשים למכור את ביגדיהם ואת כלי ביתם, שתמורתם רכשו לפני נסיעתם קמח, סוכר, לחם, וכו'. אחרים שוב היו מודאגים מאוד, כאשר פשטה שמועה על חידוש הגירושים, דבר שבישר להם עליית מחירים נוספת. אם כן, לא גורלם של הנידונים האומללים, לא השתתפות בצערו של אדם, אלא אך ורק דאגה לקיבתם-הם בוקעת מקולם של אחינו מן המערב."<sup>29</sup>

גירוש ספטמבר 1942, "השפרה", השאיר חותם כבד על הגטו. בגטו מסתובבים ילדים רבים שאיבדו את הוריהם מחד, ומאידיך, משפחות שילדיהם נקרעו מהן. יחד עם זאת, השחיקה שאנשים עברו במשך שלוש שנות מלחמה נתנה את אותותיה באדישות מסוימת עליה נכתבו בביקורתיות הדברים הבאים: "כאן בגטו, לאחר 3 שנות מלחמה, נמחק מהמילון-עם יוצאים מן הכלל מועטים-המושג 'משפחה' ואם היו אי-אלה אשליות בנידון, הרי לאחר הגירוש הן נגוזו ואינן. הייתה זו תקופה נוראה, נראו מחזות זוועה, בהם ילדים נותקו בכוח מאמותיהם ולהיפך, ובכל זאת בלט שוויון נפש מסוים מיד לאחר המעשה וביתר-שאת יומיים לאחריו. שוויון נפש זה של ההמונים, אותו מעבר בלתי-אמצעי לעיסוקי יום-יום רגילים, אותו טמטום המחשבה-אם ניתן לכנות כך את התופעה-כל זה מעיד על קהות חושים, אשר אין לתארה ועל שיתוקו המוחלט של מנגנון החשיבה הנורמלי. היו כמובן ונשארו

<sup>27</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד', עמ' 379.

<sup>28</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 485.

<sup>29</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 405.

חריגים, אולם הם אכן נשארו יוצאי-דופן. הרוב עבר לסדר-היום על האסון. ולאחר 3 שנות מלחמה אין בקהות זו שום פליאה וקשה לטעון כנגד האנשים על שיווי-נפש מסוים לגורל אחיהם, אולם קשה לא לשים לב לכך, כאשר הדבר הוא כה בולט.<sup>30</sup> הכותב ממשיך ומבקר את ניצול הילדים על ידי מבוגרים "כל אחד מנצל את הילד בפדיון הקצבותיו, ארוחותיו, מנות הירקות ותפוחי האדמה ונותן לו להמתין בתורים ארוכים במשך שעות".<sup>31</sup>

המצוקה והמתח בהם חיים אנשים נותנת את אותותיה על חיי המשפחה בגטו, בשלהי 1941 מדווחת הכרוניקה על עליה בכמות הגירושין בגטו. ב-21 בדצמבר 1941 נרשם בכרוניקה תחת הכותרת: **מסמך אופייני מהחיים**, בזו הלשון, "לצוות לענייני גיטין הוגשה הבקשה הבאה, הזורה אור אופייני על היחסים השוררים בגטו. לכן מביאים אנו את המסמך כלשונו ובסגנונו המקורי: 'אבקש גט, כי בעלי אינו רוצה לתת שום קיום, אנו משפחה 5 איש, לפני זמן קצר היינו 6, מתה לי בת בגיל 13 מרעב, אבקש רחמנות על 3 ילדי, כי אין לנו חשק לחיות, לא מקבלים שום קצבה כי הוא עובד ברסורט הנגרים. כבר שנתיים סובלת, כי אין שלום בית. כל יום מריבות ומכות. כבר אינני יכולה יותר. אבקש מהר עזרה, כי אין לי איך להציל את חיי. יש לי ארבעה קירות ריקים. עוד פעם אבקש עזרה דחופה ורחמנות".<sup>32</sup>

במציאות של כובש ונכבש, של טרור ומצוקה, מתפתחת תופעת המלשנים, תופעה המוכרת מגטאות רבים וגם בגטו לודז'.

בגטו לודז' גרו, זה בצד זה, יהודים מקומיים ויהודים שהגיעו לגטו ממערב ומרכז אירופה. ההשתלבות של האחרונים לא הייתה קלה, רובם היו מבוגרים, חלקם ממשפחות מבוססות, רבים מהם היו אנשי אינטליגנציה ומקצועות חופשיים. לא כל הפליטים ממרכז אירופה שלטו בשפה האידיש ונורמות ההתנהגות שלהם היו שונות. על הפערים בין היהודים המקומיים ופליטי המערב נכתב: "האנשים שהובאו לגטו מהמערב רגילים לציית ללא דיחוי להוראות השלטונות. אין להם הנסיון הדרוש או הקשרים כדי שיוכלו להתחמק זמן ממושך מפני אנשי משטרת הסדר, דבר שהוא שכיח אצל האוכלוסיה המקומית. הם תשושים במידה רבה יותר ולכן גם נוטים לפטאליזם. אלה מהם, אשר מוצאם מגרמניה, משתעשעים בתקווה, כי יחזרו סוף סוף לרייך הישן, כלומר מולדתם, בהיותם סבורים, כי סביבת הגטו היא רעה גדולה יותר מאשר חיי המחנה הקולקטיביים על אדמת גרמניה. הם סבורים שלקראת סיום המלחמה יקל עליהם להסתתר בארצם מאשר בגטו".<sup>33</sup> כמו כן,

<sup>30</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ב', עמ' 235-236.

<sup>31</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ב', עמ' 368.

<sup>32</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 307.

<sup>33</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד' עמ' 430.

מוסיף הכותב שאנשי פראג הצליחו בדרך כלל להכות שורשים ביתר קלות מהאחרים.

אחד מגורמי החיכוך בין היהודים המקומיים ופליטי המערב היה נושא חבילות המזון. יהודי גרמניה והפרוטקטורט קיבלו, מעת לעת, חבילות מזון וסרבו לשתף בתוכם את היהודים המקומיים שסבלו מחרפת רעב, על גילויי אנוכיות אלו נכתב בכרוניקה: "נמשכים המאמצים לקבל תרומות זעירות מתוך החבילות הללו למען תושבי הגטו החדשים הסובלים חרפת רעב, אולם המבצע מתקדם בצעדי צב. ההסברה נערכת בגבולות צרים מאוד. קשה מאוד להתגבר על הבעיות הפסיכולוגיות. האנשים קשי-עורף, קהים, אנוכיים, לא מתחשבים בזולת ויש להשקיע עמל רב כדי לשכנע אותם אחד אחד ולזכות בתמיכתם."<sup>34</sup>

בצד מלחמת הקיום וההישרדות היו, פה ושם, גילויי סולידריות, בעיקר של בני הנוער, בשלהי 1943 ותחילת 1944. אחת הדרכים להעניש פועלים ברסורטים הייתה למנוע מהם תוספות מרק, לא פעם הגיבו שאר העובדים במפגן של סולידריות וסרבו כולם לקבל את מנת המרק הנוספת.

במחלקת החשמל התארגנו הפועלים הצעירים לכעין עזרה הדדית. לאחר חלוקת המרק הם היו מתכנסים סביב דוד המרק וכל אחד הפריש לתוך סיר משותף ממנתו שתי כפות מרק וחתיכת תפוח אדמה. עשר מנות מרק שהיו נאספות בדרך זו חולקו אחרי כן לחברייהם לעבודה החולים והתשושים. "באותו רסורט מקיימים הגרלה, כל השבוע אוספים פרוסות לחם קטנות עד שמצטברים שני ק"ג ואז מקיימים הגרלה והזוכה המאושר חייב לאכול ברסורט את פרוסות הלחם."<sup>35</sup>

על רקע הפליה בנושא תזונה פרצו במאי 1944 "שביתות מרק", על ידי בני נוער בעלי השקפות קומוניסטיות. רומקובסקי דיכא ביד קשה את השביתות וכך נכתב: "גל של שביתות מרק מציף את הגטו. כמעט בכל המפעלים בזה אחר זה מסרבים הפועלים לקבל את המרק הנוסף ובמפעלים מסוימים אפילו את המרק הראשון. הארגון, שבראשו התייצבו בעיקר בני הנוער, התמקד בשני מפעלים והם: בית חרושת לייצור מסמרים ורסורט העור והרצענות. בחורים ובחורות אשר טרם בגרו, משפיעים ממקומותיהם על כל הרסורטים האחרים ותומכים איש ברעהו בכל מקרה."<sup>36</sup>

<sup>34</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד', עמ' 418.

<sup>35</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד', עמ' 134.

<sup>36</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד', עמ' 334.

## פליטים ושילוחים

אחד הגורמים שהשפיעו רבות על אורח החיים בגטו, על מצב הרוח והמורל בו הוא הגעה של פליטים מעיירות הסביבה וממרכז אירופה והשילוחים ממנו. המשלוח הראשון של פליטים הגיע לגטו ב-26 בספטמבר 1941 מהעיירה וולוצלוק שסופחה לרייך בסוף 1939. הפליטים שוכנו זמנית בבתיים במרישין ובבית הסוהר, אשר התרוקן בתקופת החגים. הפליטים קיבלו אוכל חינם מהקהילה ונשלחו לבית המרחץ. ההשפעות המיידיות של קליטת הפליטים היו הפסקת לימודים כדי לשכן את חלקם בבתי הספר.

בנובמבר 1941 הגיע לגטו משלוח של 5007 צוענים אשר שוכנו באזור נפרד, רומקובסקי נדרש לדאוג לאספקת מזון והגשת עזרה רפואית. כל נסיון לשלב את הצוענים בעבודה ברסורטים נכשל. מצב התברואה במחנה הצוענים היה בכי רע ומגפת טיפוס שפרצה בו הפילה חללים רבים שנקברו בבית הקברות היהודי בחלקה נפרדת. מדצמבר 1941 ועד ינואר 1942 גורשו הצוענים אל מותם במחנה חלמנו. עד נובמבר 1941 הגיעו לגטו כ-20 אלף פליטים ממערב אירופה, רובם מבוגרים, לטובתם נפתח מושב זקנים בגטו. פליטי המערב היו מבוגרים ובעלי השכלה גבוהה, ניתן היה להבחין בהבדלים בין הפליטים השונים שהגיעו מהמערב, כותב הכרוניקה מציין לטובה את הפליטים שהגיעו מפראג: "פלוגת עבודה מיוחדת מהווים במרישין יהודים צ'כים, אשר הגיעו לאחרונה.... הפלוגה מורכבת רוב רובה מאנשים בעלי השכלה גבוהה, אשר במרצם ובגישתם הנלהבת לעבודה רכשו לעצמם הערכה מלאה מצד הנהלת מחלקת הפחם. דוגמה זו מוכיחה את נכונות קביעתו של כב' הנשיא, שיוצאי פראג מגלים רצון כן לעבודה מועילה למען הכלל. למרבה הצער-כפי שקבע כב' הנשיא - לא ניתן לומר זאת על רוב הבאים מערים אחרות."<sup>37</sup>

הפליטים שהגיעו ממערב אירופה הרגישו זרות מוחלטת. חסרה להם לשון משותפת עם תושבי הגטו, רוב הפליטים לא שלטו ביידיש, אולם הבעיה העיקרית הייתה הבדלי גישה, מנהגים, מנטליות וקשיי הסתגלות לכללי החיים בגטו. רוב הפליטים היו חילוניים, מקצתם מתבוללים ואף מומרים, בעוד שהאוכלוסיה המקומית באה מרקע דתי מסורתי. על אף הבדלי המנטליות השתלבו אחדים במנגנון הגטו. מאה גברים, קצינים לשעבר בצבאות גרמניה, אוסטריה, וצ'כיה התקבלו למשטרת הסדר, שבעה משפטנים, עורכי דין לשעבר מגרמניה, וינה ופראג התקבלו לעבודה בבית המשפט, ארבעה רבנים מגרמניה התמנו למועצת הרבנות. התמותה בקרב הפליטים ממערב אירופה הייתה גבוהה עקב זיקנה ומחלות לב והיא הייתה כפולה מזו של תושבי הגטו בין החודשים נובמבר 1941 ומאי 1942 .

<sup>37</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 261.

עקב הגעת הפליטים בחודשים האחרונים של שנת 1941 מדווח כותב הכרוניקה שבתאריך 1 בדצמבר הגיע מספר תושבי הגטו להיקף הגבוה ביותר והוא עומד על 163,623 נפש. על אף גידול אוכלוסית הגטו לא הגדילו הגרמנים את מכסות המזון לגטו והתוצאה הייתה החרפה ברעב. הפליטים, בהשוואה לתושבי הגטו שהיו מורגלים כבר לרעב, סבלו קשות ממנות המזון הדלות ורבים מהם נפטרו.

ב-16 בדצמבר 1941 דרשו הגרמנים מרומקובסקי ש-20 אלף מתושבי הגטו יעזבו אותו. (ב-8 בדצמבר 1941 החל לעבוד מחנה חלמנו.) רומקובסקי הצליח, בדרכי שכנוע ובקשה, לרכך את רוע הגזרה ולהפחית את מספר המגורשים עד מחצית וביקש שהוא יקבע על מי לעזוב את הגטו. הסברה בגטו הייתה שהמגורשים יופנו לעיירות קטנות בשטחי הגנרל-גוברנמנט. רומקובסקי הקים ועדה שכללה את: עו"ד נפתלין, מנהל מחלקת מרשם התושבים, רוזנבלט, מפקד משטרת הסדר, עו"ד יעקובסון, יו"ר בית המשפט, הרצברג, מפקד הכלא ומנהל שכונת מרישין, בלמר, ראש לשכת החקירות וגרינברג, מנהל מדור הענישה המינהלית. תפקיד הועדה היה להמליץ על המגורשים. החלטות הועדה היו לגרש 2000 נפש מפליטי וולוצלבק, שהגיעו זה מקרוב, ו"מי שקרואים 'האלמנטי הבלתי-רצוי מבחינת טובת כלל תושבי הגטו' ובשורה הראשונה 'בעלי פסקי דין' ומשפחותיהם. (יש לראות ההחלטה על רקע פשיעה, גוברת והולכת, מאז הקמת הגטו). הכוונה הייתה שהועדה תקבע את העקרונות מבלי שהיא תכנס לשמות המגורשים. הידיעה על הגירוש הצפוי גרמה לאווירה של דכאון בגטו.

בינואר 1942 גורשו מהגטו 10,003 נפש ב-14 משלוחים. בטקס שנערך, לרגל מלאות שנה לרסורט לייצור שמלות ולבנים, ב-17 בחודש, התייחס רומקובסקי בנאום למגורשים ואמר: "הועדתי למשלוח אותו פלג, אשר היווה מורסה מוגלתית בגטו. פעמים רבות הוטחו טענות, שההברחה לגטו אינה פוסקת. את העובדות לא ניתן היה להכחיש, ולא יכולתי להתגונן בפניהן. כאשר אני משלח היום מהגטו כנופיה של ספסרים ורמאים שונים, הרני עושה זאת מתוך אמונה מלאה, שאותם אנשים ראויים לגורלם."<sup>38</sup>

בפברואר 1942 גורשו 10,000 יהודים נוספים מגטו לודז' ובמרס עוד 24,687 יהודים נוספים. בשני גירושים אלו שולחו מהגטו 'בעלי פסקי דין' אשר עדיין נשארו בגטו, מקבלי קצבאות סעד, כאלה שעבדו אולם קיבלו בעבר קצבאות סעד, יהודים שנרשמו בבתי משפט, בלשכת החקירות או במדור לענישה מנהלתית. בגטו הייתה חרדה גדולה. עקב גירוש יסודות פליטיים התוצאות לא אחרו להגיע: "במשך חודש

<sup>38</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 363.



מרס, עת נמשך הגירוש, הורגש ברישומי הפלילים בגטו יובש כמעט מוחלט.<sup>39</sup> אולם, מיד עם הפסקת הגירוש נרשמה שוב עליה במספר הגנבות. באפריל 1942 יאוש בגטו, הגירוש לא נפסק, מרוב יאוש אנשים מתיצבים מרצונם לגירוש מתוך תקווה שבמקום אחר יהיה טוב יותר, עדיף לעשות זאת מוקדם מאשר מאוחר. בגטו כבר אדישות למראה המגורשים: "אם לפני זמן מה עוררה שיירה של זקנים וטף בלויים ובעלי פנים של בר מינן, רושם מחריד על העוברים ושבים, הרי העין התרגלה כבר עכשיו לעגלות החולפות, כשהן עמוסות שרידי אדם חיים למחצה. עטויי סחבות, כמעט בלתי נראים, שוכבים הם ללא נייע על העגלות. המבט ללא מבע מופנה כלפי השמיים, פנים חיוורים ללא טיפת דם, מהם בוקעת כעין טענה אילמת אך נוראה כלפי אלה, אשר עדיין נותרו ובחוסר בטחון משרכים רגליהם בגטו."<sup>40</sup>

עד אמצע אפריל גורשו מהגטו 43,500 איש ובכך נוצרו תנאי תברואה טובים יותר, הגרמנים היו מעוניינים לצמצם את שטח הגטו, רומקובסקי שכנע אותם לא לעשות כן ובמקום הבתים שהתפנו להקים רסורטים נוספים. הקולקטיבים בהם איחסנו את הפליטים חוסלו והם הועברו לחלק מדירות המגורשים. הפניקה בגטו גדולה כאשר ב-19 באפריל מתפרסם כרוז המנחה על בדיקה רפואית לכל האוכלוסיה שאינה עובדת מגיל 10 ומעלה. "ממש קשה לתאר במסגרת דין וחשבון יבש של הכרוניקה את המצב שהשתרר בגטו בקשר עם הכרוז דלעיל. בקצרה אפשר רק לקבוע, שאימת הפורענות התלויה באוויר, השתלטה על כולם."<sup>41</sup> הסוחרים סוגרים את החנויות, תורים של אלפים לפני מחלקת העבודות הציבוריות כדי לקבל עבודה. כל מי שמגיע לבדיקה רפואית מקבל ארוחה חינם, יש שמגיעים פעם נוספת לבדיקה כדי לזכות במנה נוספת. חלק מהאנשים מתחבאים, נערכים אחריהם חיפוש והם מובאים לבית הסוהר המרכזי.

בכרוז מה-5 במאי הודיע רומקובסקי על גירוש יהודי גרמניה, למעט, בעלי אות צלב ברזל ועיטורים עבור פצעי קרב וכן העובדים. בגטו שמועות שמפקירים את יהודי המערב. חלק מהאנשים לא הביאו איתם את התעודות. מנגד, מצין הכותב, מפליא הדבר כמה רבים היהודים בעלי העיטורים. יש מהפליטים הגרמנים שהחליטו לוותר על זכותם להשאר ולא לגלות את העיטורים שברשותם, חלקם שהיו בעבר יהודים אמידים, עשו זאת היות ובגטו הם נאלצו לעבוד בעבודות כפים כולל בעבודות פינני אשפה וצואה "למעלה מחמישה חודשי רעב וצינה על גבי רצפה חשופה אינם מעודדים אותם כלל וכלל למאבק על קיום כגון זה בגטו. בכל מקום אחר בו

<sup>39</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א' עמ' 406.

<sup>40</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 414.

<sup>41</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 431.

יימצאו-כך הם טוענים-הרי גרוע יותר לא יהיה, ולכן ברצון יעזבו את מקום מושבם הנוכחי.<sup>42</sup>

על השינוי שעובר אדם בגטו במשך שישה חודשים, כפי שבא לידי ביטוי על הפליטים מגרמניה, נכתב בכרוניקה: "רק חצי שנה חלפה מזמן בואם לגטו. אז השתרכו טורים ארוכים של אנשים לרוב לבושים חגיגית, אשר חזותם החיצונית היתה כה שונה על רקע דלותנו המקומית. ניקרו על עינינו חליפות ספורטיביות מהודרות, נעלים משובחות, פרוות ומעילי-נשים בגוונים שונים. התקבל לעתים רושם, כאילו אנשים אלה הגיעו לבילויי חופשה, או מוטב לומר ספורט-חורף, כי רובם היו לבושים בחליפות גלישה. חזותם של האנשים האלה לא העידה על מלחמה, והעובדה כי בימי קרה חזקה טיילו לפני שערי הטרנספורטים שלהם ובחוצות העיר אפילו ללא מעיל העידה בבירור כי שכבת שומן הגנה עליהם היטב מפני הקור.... המאורעות התגלגלו מהר יותר מן הזמן, באנשים חלו שינויים בולטים לעין תחילה חיצוניים, אחר כך פנימיים ולבסוף, אם לא נעלמו לחלוטין, נעו כצללים בחוצות הגטו... לפת וסלק אשר כה סלדו מהם תחילה, קנו עכשיו בכסף יקר, ואותו מרק שבזו לו, הפך לפסגת חלומותיהם. עתה הם השתרכו בחוצות העיר, כפי שעשו זאת קודם אחרים, עם ספל קשור או עם סירית ושנוררו קצת מרק אצל אנשים אחרים. ... והרי חצי-שנה בלבד, רק שישה חודשים, אשר היו עבורם כנצח! תמורה כזאת אצל חלק מהם לא היה אפשר להעלות אפילו בחלום... צללים שלדים נפוחי פנים וגפיים, בלויים ומדולדלים, יצאו עכשיו להמשך הנדודים, והפעם אסור היה להם ליטול אפילו תרמיל. כל מה שהזכיר זוהר אירופי נשלל מהם ונותר רק היהודי, הנודד הנצחי... תחושת אותו יום ו' הראשון בגטו לא הטעתה אותם..."<sup>43</sup>

בין ה-4 ל-15 במאי גורשו מהגטו 10,915 פליטים מהמערב. מתוך 20,000 פליטים שהגיעו בנובמבר 1941 נשארו בגטו, לאחר שישה חודשים, 6,310, כ-4,000 נפטרו שהם כ-25% מהפליטים. נכון ליוני 1942 גורשו מגטו לודז' 55,000 נפש. מאמצע מאי ועד ספטמבר 1942, במקביל לגירושם, הגיעו פליטים נוספים לגטו לודז', רובם מגורשים מערי השדה כמו: פביאניצה, בז'יני, אוזורקוב, קליש, קוז'מינק, בלחטוב, סך הכל 14,350 נפש. תנועת בני אדם, פליטים שמגיעים לגטו ומגורשים שעוזבים אותו, יצרה אי ביטחון, ב-30 באוגוסט 42 נכתב בכרוניקה: "תנועה מתמדת זו של אוכלוסין יוצרת אי ביטחון גדול, מערערת את החיים הנורמליים ומשפיעה באורח שלילי מאד לא רק על ההרגשתה העצמית של האוכלוסיה (זו אינה מובאת כיום בחשבון כלל!), אלא מטביעה את רישומה הקשה

<sup>42</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 451.  
<sup>43</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 474.

על הייצור בסדנאות העבודה. כיום כ-75 אחוז מהאוכלוסיית הגטו עובד, וחי מהיום למחר, אך עושה כל זאת למען אותה אשליה של שקט, המופר דרך קבע, הן על ידי הגירושים והן על ידי שמועות מתמידות על הגירוש.

הפתעות לא פחותות בעיית הספקת המזון לגטו.<sup>44</sup> (הגרמנים ערערו את שיווי המשקל של האוכלוסייה מחד באמצעות הכנסת פליטים וגירוש, ומאידך באמצעות ערפל על כמות המזון המסופקת).

ה"שפרה" (Gehsperre) שפרושהו עוצר או איסור יציאה לרחובות בגרמנית, הוא ארוע מכוון בגטו לודז', על אותם ימים נוראים נכתב: "פרק הזמן מ-5 ל-12 לספטמבר 1942 ייחרת לעד בזכרון אצל אותו חלק מהאוכלוסיית הגטו אשר המזל יאיר לו פנים והוא יזכה לראות בסיומה של המלחמה. שבוע אחד, 8 ימים, אשר דמו לנצח!"<sup>45</sup>

תחילתו של ה"שפרה" בדרישת הגרמנים למסור להם את כל החולים המאושפזים בבתי החולים שבגטו: "הטרגדיה של החולים ובני-משפחותיהם אינה ניתנת לתיאור. לפלוני אח, לאלמוני אחות, לזה אב ולזאת אם, בן-דוד, דודה! כל אחד הניח מישהו. מחזות אימים כאלה לא נראו בשיא הגירושים, לא נשמע כה הרבה בכי ויללות. פה ושם ניצבת קבוצה קטנה של נשים מתיפחות, ילדים וגברים אובדי עצות, אשר נקרעו מיקיריהם באורח כה מזעזע."<sup>46</sup> רבים נמלטו מבתי החולים אולם הגרמנים דרשו להסגיר אותם. ניתנה הוראה למשטרת הסדר להביא את הנמלטים או לאסור את משפחותיהם, משטרת הסדר הביאה יותר מ-200 איש, חלקם, שהיו עודפים, שוחררו.

ב-4 בספטמבר הודיע רומקובסקי, בנאום לתושבי הגטו, כי הגרמנים תובעים גירוש של 20 אלף יהודים מהגטו, בוגרים מעל גיל 65 וילדים מתחת לגיל 10. כדי להוציא לפועל את מבצע הגירוש הוכרז עוצר על הגטו עד להודעה חדשה וכך אספו את המגורשים: "גוש בתים אחד לאחר השני הוקף על-ידי המשטרה היהודית ולפי הסדר היה נכנס לכל בית נציג השלטון (הגסטאפו), כשהוא מוקף בנחיל שלם של משטרה וכבאים יהודים. על-ידי יריה ניתן האות להתכנסות ואחרי כן הוזעקו כל הדיירים של אותו בית לחצר וסודרו בשני טורים, כשנציג השלטון עורך את הבדיקה. בינתיים ערכה המשטרה היהודית חיפושים בדירות והוציאה מהן את המסתתרים ואת החולים. מבצע זה ארך בבתים הקטנים יותר לעתים רק דקות אחדות. בצד אחד רוכזו הנדונים לגירוש ואילו בצד השני אלה, אשר נועדו להישאר.

<sup>44</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ב', עמ' 212.

<sup>45</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ב', עמ' 222.

<sup>46</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ב', עמ' 221.

המועמדים לגירוש נשלחו בעגלות לנקודות ריכוז.<sup>47</sup> עוד מוסיף הכותב שכדי לעודד את המשטרה היהודית ואת הכבאים לעריכה קפדנית של האקציה הובטחה להם חסינות למשפחתם הקרובה.

מלחמת הקיום וההישרדות בגטו הרעב היו, כנראה, חזקים מכל דבר. על אף הארועים הקשים והטרגדיות האישיות במהלך גירוש ספטמבר החיים חזרו במהרה לשגרה, על תופעת האדישות כותב ב-14 בספטמבר יוסף זלקוביץ, אחד מרושמי הכרוניקה: "בשולי המאורעות האחרונים מן הדין להזגיש יחס תמוה של האוכלוסייה לאשר קרה. אין כל ספק שהזעזוע היה נורא ועמוק, ואף על פי כן-שלא לדבר על אלה, אשר נפגעו במישרין וחזרו מיד לשגרה-אפשר לתמוה לאדישותם של אלה, אשר מסביבתם הקרובה ביותר נלקחו אנשים יקרים וקרובים. נראה היה, כי מאורעות הימים האחרונים ישרו לזמן ממושך אבל בקרב כל אוכלוסיית הגטו, והנה אך תמה הפעולה, ואפילו עוד במהלך הגירוש עצמו, הייתה אוכלוסייה שרויה בדאגותיה היומיומיות בהשגת לחם, מנות המזון וכו', ולעתים קרובות עברה לסדר היום על אסון אישי ישיר.

האם זו קהות חושים, אדישות, או איזו שהיא תופעה חולנית, המבטאת בהיעדר תגובה נפשית? לאחר אובדן האנשים הקרובים ביותר אין הבריות מדברים אלא על מזון, על תפוחי-אדמה, על מרקים וכו'! קשה להבין כל אלה! האם זה העדר יחס של אהבה לאנשים הקרובים ביותר? אי-פה אי-שם, כמובן, מתייפחת אם בקרן-זווית על גורל ילד או ילדים שגורשו, אך בדרך כלל הלך-הרוח של הגטו אינו משקף את הפורענות הנוראה, שהתרגשה עליו בשבוע האחרון. עגום, אך אמת לאמיתה!"<sup>48</sup>

אותנו, הקוראים, זה עשוי ללמד משהו על טבעו של האדם בעת מצוקה. במהלך "השפחה" גורשו מהגטו 15,685 בני אדם, כשליש מהם היו ילדים. בעיקבות הגירוש נשארו בגטו כ-1500 ילדים יתומים, רומקובסקי קרא לתושבי הגטו לאמץ ילדים אלו, לתמוך בהם ולהעניק להם חום. כותב הכרוניקה מטיל ספק ביכולם של הנשארים בגטו, למעט יוצאים מהכלל, להפגין סולידריות כלפי הילדים היתומים "כאן בגטו, לאחר 3 שנות מלחמה, נמחק מהמילון-עם יוצאים מהכלל מועטים-המושג 'משפחה' ואם היו עדיין אי-אלה אשליות בנדון, הרי לאחר הגירוש הן נגוזו ואינן. הייתה זו תקופה נוראה, נראו מחזות זוועה, בהם ילדים נותקו בכוח מאמותיהם ולהיפך, ובכל זאת בלט שוויון-נפש מסוים מיד לאחר מעשה וביתר-שאת יומיים לאחריו. שוויון נפש זה של ההמונים, אותו מעבר בלתי-אמצעי לעיסוקי יום-יום רגילים, אותו טמטום המחשבה-אם ניתן לכנות כך את התופעה-כל זה

<sup>47</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ב', עמ' 223.  
<sup>48</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ב' עמ' 227-228.

מעיד על קהות חושים, אשר אין לתארה ועל שיתוקו המוחלט של מנגנון החשיבה הנורמלי. היו כמובן ונשארו חריגים, אולם הם אכן נשארו יוצאי דופן. הרוב עבר לסדר-היום על האסון. ולאחר 3 שנות מלחמה אין בקהות זו שום פליאה וקשה לטעון כנגד האנשים על שיוויון-נפש מסוים לגורל אחיהם, אולם קשה לא לשים לב לכך, כאשר הדבר הוא כה בולט.

על כן, האם בשעה שבה ידעו אנשים לעבור באותה אדישות על פני אסון יקיריהם, בשעה שבמקום משפחות קיימים רק 'קולקטיבים לדיור משפחתי', שם כל מצרכי המזון נשקלים ומתחלקים בין החברים, שם כרקע למריבות ולסכסוכים משפחתיים בלתי-פוסקים משמש צמצום מנתו של החלש על-ידי החזק ממנו במשפחה-האם בתנאים אלה ניתן לדבר על אותו חוס משפחתי, אשר כב' הנשיא מבקש למצוא?<sup>49</sup> למעשה עד מרס 1943 לא היו כניסות או יציאות מסיביות של אנשים לגטו לודז'.

ב-15 במרס הגיעו לגטו 850 איש ממחנה פוזנן "סטאדיון". הכוונה הייתה לצרף אליהם 150 איש נוספים, מבין תושבי הגטו, ולגרש יחד כ-1000 נפש. ב-25 במרס בוצע מצוד אחר אנשים ללא תעודות עבודה, בגטו נוצרה פאניקה. ב-30 בחודש היו שמועות על סלקציה מתוכננת בבית החולים, מאושפזים רבים ברחו מבית החולים. משטרת הסדר אספה כ-90 חולים שהועברו לבית הסוהר, בשעות אחר הצהרים גורשו 945 נפש מהגטו. היה זה המשלוח האחרון לחלמנו לאחריו חוסל המחנה על מתקניו, מבנה הטירה פוצץ וגדרות המחנה פורקו. המחנה חידש את פעילותו באביב 1944 לקראת חיסול הגטו.

### **תחילת הסוף, גירושם למחנות העבודה בצ'נסטוכובה ובסקרז'יסקי קמייננה**

ב-8.2.1944 הגיעה דרישה לשלוח מחוץ לגטו 1500 פועלים. היה קושי לאסוף את מכסת האנשים ואז חסמו לנבחרים לגירוש את כרטיסי המזון, להם למשפחותיהם. חלק מהאנשים התייצבו היות והרעב הכריע אותם. דירות של אנשים שהסתתרו נחתמו על ידי המדור המיוחד. ב-17 לחודש הועלתה הכמות ל-1600. כדי לתפוס את המתחמקים מהגירוש הוכרז עוצר ב-20 בחודש. כותב הכרוניקה מטיל ספק ביכולתה של משטרת הסדר למצוא את המסתתרים: "היא (המשטרה) בעלת קשרים אישיים עם רבים מבין המסתתרים ולבסוף היא כה מושחתת, שיש לצפות לתוצאות תוך ספקנות רבה."<sup>50</sup> על הסגר על המסתתרים נכתב: "הסגר רעב בעיר הרעב. הרי זה רעב בדרגתו העליונה."<sup>51</sup> כמות המגורשים הועלתה בתחילת מרס עד

<sup>49</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ב' עמ' 235-236.

<sup>50</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד' עמ' 163.

<sup>51</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד' עמ' 169.

ל-1710 נפשות. ב-4 במרס נשלחו 750 האנשים הראשונים, שישה ימים מאוחר יותר נשלחו עוד 850 נפשות.

ב-16.3.1944 נשלחו 60 איש נוספים מהגטו, יש לשער כי 60 המגורשים נשלחו כדי להכשיר את מחנה חלמנו מחדש לקראת חיסולו של גטו לודז'.

**חיסול הגטו -** ההנחיות הראשונות על גירוש צפוי ניתנו לרומקובסקי ב-15 ביוני 1944. גם הפעם הקים רומקובסקי ועדת גירושים שתפקידה היה לארגן את הגירוש ולדון בערעורים. בשלב מסוים נדרשו מנהלי הרסורטים להעמיד לגירוש אחוז מסוים מצוותם, על כך נכתב בכרוניקה "מנהלי בתי החרושת, אשר גורל בני האדם מסור בידיהם, משתמשים בסמכותם בהתאם לרמתם המוסרית. ...מגלים גישה אחראית במקרים בודדים בלבד. הם מוסרים שמות אנשים משני סוגים: כאלה אשר ידוע מראש, שלא יוכלו לעזור לעצמם, משום שאין להם כל קשרים או שהקשרים חלשים מדי, וגם כאלה, אשר ברור, שיעלה בידם לעזור לעצמם בצורה כלשהי, כגון נשים של בעלי שררה למיניהם, קרוביהם של אנשי משטרת הסדר או המדור המיוחד, דהיינו אנשים העומדים בקשרים עם בעלי משרות בכירות בגטו."<sup>52</sup>

ב-23.6.1944 יצא משלוח ראשון של 562 אנשים. הקרונות שהעבירו את האנשים חזרו מהר לתחנת השילוחים, מכאן שבגטו הסיקו שהטרנספורט עשה דרך קצרה והחרדה החלה פושטת בגטו. מפתק שנמצא באחד הקרונות נלמד שהרכבת הגיעה עד קוטנו ושם הועברו האנשים לרכבת נוסעים.<sup>53</sup>

בין ה-26 ביוני ועד לצהרי ה-15 ביולי נשלחו מהגטו כ-7500 יהודים ואז ניתנה הוראה להפסיק את המישלוחים. התגובה בגטו שמחה ואושר, על אלו שזכו להחלץ מהגירוש נכתב "איש גטו דומה לחתול, הוא נוחת תמיד על רגליו, שוב יתחיל הכל מחדש."<sup>54</sup> בגטו נשארו בנקודת זמן זו 68,700 איש.

יומיים לאחר תום השילוחים, ב-17 ביולי, דרש ביבוב להגיש לו סקירה סטטיסטית על אוכלוסית הגטו, ערוכה לפי גיל ומין, דרישה זו גרמה שוב לבהלה חדשה, ניחושים וספקולציות.

כותבי הכרוניקה מסיימים את הכתיבה ב-30 ביולי, יום ראשון בשבוע, בסקירה האחרונה נרשם "גם יום א' זה עבר בשקט רב.

הנשיא קיים התייעצויות שונות. אולם בסך הכל שוררים בגטו שקט וסדר. רח' זגיירסקה לבש פנים חדשות. התנועה ערה באופן יוצא מהכלל. ניתן לראות שאט-אט מגיעה המלחמה לליצמנשטאט. בסקרנות מביט איש הגטו על המכוניות האצות

<sup>52</sup> כרוניקה של גטו לודז' כרך ד', עמ' 433.

<sup>53</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד', עמ' 450.

<sup>54</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד', עמ' 493.

עם כלי-נשק מסוגים שונים. אולם העניין החשוב ביותר למענו הוא בכל זאת עדיין: 'מה יש לאכול?''<sup>55</sup>

בדיעבד, אנו יודעים היום שהשקט לא האריך ימים בגטו, באחד באוגוסט נקראו רומקובסקי, קליגר ויעקובוביץ לביבוב שהודיע להם שעקב התקרבות הצבא האדום לעיר יש לפנות את תושבי הגטו לגרמניה. מה-3 באוגוסט ועד ל-30 בחודש גורשו יהודי גטו לודז', למעט שלוש קבוצות של יהודים, לאשוויץ, רובם נשלחו ישר לתאי הגז.

### כלכלת הגטו

אחת הדרכים לסחוט את יהודי הגטו הייתה הדפסת "כסף גטו", יהודי גטו לודז' נדרשו להמיר את הכסף שהיה ברשותם לכסף הגטו, על פי שער המרה שנקבע על ידי הגרמנים. כסף הגטו היה האמצעי הכספי היחיד התקף בגטו. מטרה נוספת לכסף הגטו הייתה למנוע כל אפשרות של הברחה שכן לכסף הגטו לא היה כל ערך מחוץ לגבולותיו.

כסף הגטו הודפס בבית דפוס מחוץ לגטו בפיקוח גרמני. החל מדצמבר 1942 ניתנה הרשות לרומקובסקי להטביע מטבעות שהיו עשויים ממגנזיום ואלומיניום במפעלי המתכת של הגטו. הפיקוח על מחזור הכסף היה על ידי רומקובסקי. המסחר ודרכי התשלום בין הגטו והעולם החיצוני התבצע בצורה שהיהודים ביקשו סחורות ואלו סופקו להם בתמורה לרייכסמארקים, מטבע חוץ, זהב, כסף סחורות ושירותי עבודה.

מהמתואר לעיל, ניתן להבין שכלכלת הגטו הייתה למעשה משק סגור. באופן עקרוני תושבי הגטו קיבלו מזון על פי תלושים, שאר המסחר נעשה באמצעות כסף הגטו או על ידי סחר חליפין.

היות והקצאת המזון הייתה תמיד בחוסר, התפתח בגטו "שוק שחור" של מזון ומצרכים בסיסיים. כיצד מושפעים מחירי המזון בשוק השחור? עקב מדיניות ההרעבה של הגרמנים, אנשים חיפשו כל דבר שיכול לספק את רעבונם וכך לדוגמא, כאשר גדלה הספקת הירקות, ירד מחיר הלחם.

חלק בלתי נפרד ממקורות התזונה בגטו היו החלקות החקלאיות, בתקופה שהחלקות הניבו יבולים ירדו מחירי הירקות ב"שוק השחור".

גורם נוסף שהשפיע על המחירים ב"שוק השחור" הוא הגעת פליטים או גירושים. בנובמבר 1941 כשהגיעו הפליטים מגרמניה מכרו האחרונים רכוש ובתמורה רכשו מזון, הדבר גרם למחסור במצרכי מזון ועליית מחירים. מנגד, לשוק הגיעו בגדים

<sup>55</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד' עמ' 530.

ונעלים שמכרו הפליטים, עקב גידול בעצה, ירד מחירם של אותם פריטים בשוק השחור. בדצמבר 1941 קיבלו הפליטים מגרמניה המחאות כסף והתוצאה הייתה עליית מחירים של מוצרי מזון היות וכמות המזון בגטו הייתה נתונה וקבועה. מבצעי הגירוש גם הם השפיעו באופן דרמטי על רמת המחירים בגטו: "השתוללות המחירים הייתה קשורה בקשר הדוק עם מבצע הגירוש. המגורשים התפטרו מכל רכושם ונהגו לקנות מזון לדרך בתקווה שיצליחו להעביר מצרכים אלה."<sup>56</sup>

ב-1 באפריל 1942 כותב מחבר הכרוניקה שהבעיה נובעת מחוסר ערכו של ה"רומקים" (כסף הגטו) מחוץ לגטו. "לו הייתה הקהילה יכולה להחליף ליוצאים את ה'רומקים' במארקים גרמניים, היה הדבר פותר את הבעיה. במקום מצרכי מזון היו האנשים לוקחים עמם כסף, הביקוש למזון לא היה קיים, המחירים חייבים היו לרדת והחיים היו שוב מתייצבים איכשהו."<sup>57</sup>

**סחר חליפין** - במאי 1942, עקב עליית מחירים יוצאת דופן, סרבו בעלי המלאכה בגטו לקבל תמורה כספית עבור עבודתם אלא רק מוצרים בתמורה. בינואר 1944 עקב רעב וחוסר בתפוחי אדמה עלה ק"ג תפוחי אדמה ב"שוק השחור" יותר מהשכר החודשי הממוצע בגטו "בן תמותה רגיל אין ביכולתו לקנות לעצמו פת לחם"<sup>58</sup> עקב המחירים ב"שוק השחור" "הסחורה אינה נקנית אלא מוחלפת! המחיר ושטרי הכסף אינם אלא אמצעי עזר לשם הקלת תהליך החליפין."<sup>59</sup>

כדי "להניע" את כלכלת הגטו וכדי לשלם לעובדים את שכרם נדרשה מחלקת הכספים והמשק לספוג כסף מהציבור, הדרך לעשות זאת הייתה באמצעות מכירת טבק, שהיה משווק בלעדית על ידי מנגנון הגטו, מכירת חשמל וגז ופתיחת קו חשמליות למרישין שם היו מרוכזים רסורטים רבים. על מכירת הטבק על ידי מחלקת הטבק נכתב בכרוניקה "הודות לסוגים הקלוקלים הפכה מחלקה זו למכשיר פיסקאלי חשוב וזאת לרעת האוכלוסייה, המפסידה בדרך זו את ממונה ואת בריאותה גם יחד."<sup>60</sup>

מרגע שרוב בני המשפחה היו מגויסים לעבודה גדלו אמצעי התשלום שבידי הציבור ונוצר לחץ אינפלציוני, הדרך לספוג כסף מהציבור ולהשפיע על רמת המחירים הייתה בשינוי מחירי הסיגריות, העלאת תעריפי החשמל והגז. בפברואר 1944 סבלה קופת המנגנון מחוסר מזומנים, בעקבות זאת תשלומי השכר של הפקידים שולמו בפיגור. הכנסות מנגנון הגטו היו בשיעור של שליש מההוצאות.

<sup>56</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 394.

<sup>57</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 413.

<sup>58</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד' עמ' 30.

<sup>59</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד' עמ' 34.

<sup>60</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג', עמ' 286.



מכירת סיגריות ומספר מוצרי מזון לא הצליחו לאזן את התקציב. כדי לשמור על נזילות הקופה היה חייב הקופאי הראשי של הגטו לדאוג באופן קבוע לתוספת שטרות ומטבעות חדשים. שטרות היו מנפיקים מחוץ לגטו, רק באישור הגרמנים ואילו הנפקת מטבעות הייתה לתלויה במלאי הפח.

### עבודה כהצלה

רומקובסקי, בחושי החדים, האמין שאם הוא יצליח להפוך את הגטו למרכז יצור משמעותי עבור הגרמנים זה יבטיח את קיום הגטו וחיי תושביו. בנאומו של רומקובסקי מה-1 בפברואר 1941 הוא אומר את הדברים הבאים: "נטלתי על עצמי את התפקיד להנהיג חיים נורמליים בכל מחיר. המטרה תושג קודם כל על ידי תעסוקה מלאה. על כן סיסמתי העיקרית הייתה **לספק עבודה למספר גדול ככל האפשר של אנשים**".<sup>61</sup> בסוף הנאום, חוזר רומקובסקי ואומר: "רק דבר אחד עשוי להציל אותנו: הצטרפות משותפת לחיים יצרניים במלוא מובן המלה, באווירה של שקט מוחלט. עבודה מאומצת ונאמנה ושקט-זהו צו השעה".<sup>62</sup> סיסמתו של רומקובסקי לכל אורך חיי הגטו היא "העבודה היא תמרור דרכנו".

מימוש החזון של רומקובסקי התאפשר בזכות שני גורמים עיקריים, הנס ביבוב, איש עסקים גרמני, שהיה לו אינטרס אישי, עשיית רווחים. והעובדה שלודז' הייתה עיר תעשייתית ולקהילה היהודית הייתה תרומה מרכזית בהתפתחותה, הן על ידי בעלי הון ואנשי עסקים יהודים ובעיקר בזכות הפרולטריון היהודי שהיה רוב הציבור היהודי בלודז'.

ערב פרוץ המלחמה נמצאו רוב בתי החרושת היהודיים מחוץ לגבולות הגטו, אף על פי כן, עלה בידיו של רומקובסקי להקים, בפרק זמן קצר יחסית, מפעלי יצור ורסורטים, ליצור מגוון רחב של מוצרים. בפברואר 1941 עבדו ברסורטים שבגטו כ-10,000 פועלים, כ-1000 פועלים בלתי מקצועיים עבדו בעבודות ציבוריות וכ-1,600 איש יצאו לעבודות מחוץ לגטו. חלק בלתי נפרד ממה שנתפס בעיניו כעבודה היה המנגנון הפקידותי של היודנראט ובמפעלים שהלך וגדל במשך הזמן, על המנגנון ארחיב בהמשך.

בשנת 1941 בגטו מפעלים ובתי מלאכה שמיצרים מגוון רחב של מוצרים: מוצרי חייטות, מפעל לכסיות ולגרביים, סדנה לנגרות, בית מלאכה לכובעים, בית מלאכה לפרווה, בית חרושת למעילי גומי, בית מלאכה לנעליים, בית חרושת ללבנים, בית מלאכה לשמיכות, בית מלאכה לנעלי בית מלבד, מרפדייה, בית חרושת לטקסטיל,

<sup>61</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 45.  
<sup>62</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 50.

מחלקת סריגים, בית מלאכה לעיבוד עורות, בית מלאכה לנעליים מסחבות, בית חרושת לטריקו, מפעל מתכת ועוד.

על הקפי היצור ניתן ללמוד מהדוגמא הבאה, ב-18.12.41 הגיעה הזמנה ל-10 אלפים מעילי פרווה עבור הצבא הגרמני, להספקה בתוך 10 ימים, ההזמנה בוצעה עוד לפני תום המועד כשהיצור מתבצע יומם ולילה. בסוף חודש דצמבר 1941 נוסף ענף יצור חדש לגטו, קרמיקה. במהלך שנת 1942 קמו: בית מלאכה גדול של שענים וצורפים ולידו מפעל מעולה לתכשיטנות, בית מלאכה לסנדלי בד קלועים מסמרטוטים, מחלקה ליצור מכשירים ומרכזיות טלפון, רסורט לתיקון רצועות מנוע ורצועות תמסורת, בית מלאכה ליצור אהילים אמנותיים וצעצועי ילדים ובית חרושת למיטריות.

לאחר גירוש מרס 1942 רומקובסקי החליט להגביר את היצור בגטו, במקום להחזיר את הילדים ללימודים, לאחר שבתי הספר פונו מהפליטים, הוא החליט לבנות בהם רסורטים וסדנאות עבודה, היה בכוונתו להגיע ל-80 אלף עובדים.

הרצון למצוא לכל איש בגטו תעסוקה גרם להקמת מספר "מפעלים יצירתיים" כמו מפעל ליישור מסמרים לאחר שימושם ביצור נעלים, במפעל זה הועסקו בדרך כלל נשות הסנדלרים, מפעל למיון וניצול פסולת: "מה שבעבר לא נגעה בו יד אדם ואף פושט יד לא אבה לקבלו כנדבה, מה ששום צועני לא הסכים לגנוב, משמש כרכוש בעל ערך, כחומר גלם לבדי-אופנה נאים... 1,800 איש, המועסקים במפעל למיון ולניצול הפסולת, מספקים תעסוקה ל-11,460 עובדים." מה התהליך שעוברת הפסולת? "הסמרטוטים מופנים תחילת למחלקת הטקסטיל, שם הם מעובדים במכונות לצמר גפן, למוך-ביטנה, לסיבים וחוטים. סחבות מסוימות נשלחות למצבעה, שם צובעים אותן בהתאם ליעודן. בכך מסתיים שלב העיבוד הראשוני. עכשיו מועבר החומר למחסן מרכזי למיחזור, בו מועסקים 200 איש. המחסן המרכזי מייצר בבתי המלאכה שבפיקוחו קונפקציה, כגון שמלות, חליפות, בגדים למבוגרים וילדים. נוסף לכך קיימת כאן תעשיית נעלי בית, שמלות וחצאיות, דרדסים, נעלי-ילדים, נעלי לבד, אנפילאות וקבקבי-עץ. גפות-הבד לקבקבי העץ מוצאן מתרמילי גב ישנים שנפרמו. מדור מיוחד ברסורט העור והרצענות מייצר סוליות לנעלי בית."<sup>63</sup>

בעקבות גיוס כל כוח האדם של הגטו לעבודה, כולל אמהות של קטינים, מתעוררת בעית הטיפול הסוציאלי בילד. "בתנאים אלה, עניין ההשגחה על הילד, אשר תגן על הילדים ועל הנוער מפני ההידרדרות הצפויה בשל העדר עינם הפקוחה של ההורים-זו בעיה דחופה יותר מן הלימודים. ההידרדרותו של הנוער החלה לתת את אותותיה

<sup>63</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 349.

בגטו"<sup>64</sup> הפתרון לבעיה, שיפור הטיפול והפיקוח על הילדים במרישין, יש נסיון להתאים את תוכנית הלימודים לצרכי השעה ולתת עדיפות ללימודי הטבע ובמיוחד מקצועות כגון עיבוד-אדמה ומדידת-שטח.

בעיה נוספת היא הזנחת הדירות, רומקובסקי מקים לשכה מיוחדת לשירות בית. "כל עקרת בית אשר עבודתה מנתקת אותה מן הטיפול בדירה תוכל ליהנות משירותיה החד פעמיים או העונתיים של הלשכה." ניהול משקי הבית כשמספר בני הבית המועסקים גדל והולך נעשה קשה יותר ויותר.

במאי 1942 יש ירידה בתפוקה מהסיבות הבאות: אנשים באפיסת כוחות עקב מצב תזונה ירוד, קבלת אנשים לא מיומנים לעבודה כדרך להציל אותם מפני גירוש ומוטיבציה נמוכה עקב השכר הזעום.

ביוני 1942 ומרגע שחוסלו הגטאות באזור הייתה עליה בכמות ההזמנות לציוד צבאי, בשלב זה כבר היו 70,000 נפש משולבים במעגל העבודה מתוך 100,000 תושבי הגטו. גם ילדים שולבו בעבודה, בשלב הראשון ילדים עבדו חמש שעות ושאר זמנם הוקדש ללימוד. בסוף יוני כ-10,000 בני נוער, בגילאים 10-17 הועסקו ברסורטים כשוליות, חודש מאוחר יותר עלה מספר הנערים המועסקים ל-13,000.

השינוי בגטו, בכל מה שקשור בתעסוקה, דרמטי, בספטמבר 1940 נמצאו 80% מכלל האוכלוסיה במצב של אבטלה, ביולי 1942 הועסקו למעלה מ-70% מתושבי הגטו, חודש מאוחר יותר כבר הגיע מספר המועסקים ל-80,000 נפש.

החל ממרס 1943 ניתן לראות עליה במעורבות של ביבוב בנעשה בתחומי הגטו. ביבוב הנחה שכל הפקידים מתחת גיל 40 יעברו ליצור. ב-13 במרס אמר רומקובסקי בנאום: "הייתה לנו פעם-כך אמר-אוטונומיה. אולם צעד אחר צעד קוצצה אוטונומיה זו והיום נותרו ממנה שרידים עלובים בלבד."<sup>65</sup>

עם הגדלת היצור בגטו נוספו מוצרים חדשים למגוון הקיים, יוצרו קסדות צבאיות, מזרוני קש, לוחות כבושים חסיני אש ומוגנים נגד רקבון, מבודדים מפני קור לצורכי בניה, מנורות רדיו עבור חברת טלפונקן, וגלגלי מטוסים.

בגטו הרעב הוקם רסורט לניצול פסולת-את הקמח המטואטא מנפים ומיצרים ממנו דבק איכותי. מיצרים דבק מקליפות תפוחי אדמה שנטחנות במטחנות בשר מהן מפרדים עמילן. מהשאריות שאוספים משקי סוכר מיצרים כוהל ממנו מפיקים ליקר משובח. מעצמות מיצרים תבלינים למרק.<sup>66</sup>

הגטו גילה מידה יוצאת דופן של גמישות ביצור, שהיה ביקוש למוצר מסוים וירידה בביקוש למוצרים אחרים בוצעה הסטט כוח אדם מרסורט אחד למשנהו או החלפת

<sup>64</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א' עמ' 428.

<sup>65</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 120.

<sup>66</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 247.

פסי יצור, לדוגמא, בית החרושת למגבעות עבר הסבה, עקב ירידה בהזמנות, והחל לייצר פרחים מלאכותיים ומגבעות קטנות לילדים.

בכל אותה תקופה התקיימו קורסי הכשרה מקצועיים לנערים ובסיומם בחינות הסמכה. אי אפשר שלא להתרשם מהמקצועיות וההתייחסות הרצינית, על אף תנאי החיים הבלתי אפשריים. לדוגמא, באוגוסט 1943 נערכו בחינות סיום לנערים שהשתתפו בקורס נגרים שנמשך חצי שנה. הבחינות נערכו במקצועות הבאים: תורת העץ, נגרות מעשית ועיונית, שיטות ושלבי עבודה, תמרוט, הדבקה ותורת החומרים המתאימים, תורת הלבידים, ציפוי בלכה, תורת כלי-עבודה, מכונאות כללית ומכונות נגרות, שרטוט טכני, תחשיבים מקצועיים ולימודי יסוד. הקורסים הנ"ל היו למעשה תחליף לבתי הספר שנסגרו.<sup>67</sup>

לסיכום, בספטמבר 1940 היו בגטו לודז' 11 רסורטים בהם הועסקו כ-10,000 עובדים, בתרשים של מוסדות הגטו מאוגוסט 1943 מופיעים 117 מקומות עבודה יצרניים, מתוכם 95 רסורטים. בינואר 1944 היה המספר הכללי של העובדים בגטו 74,143 מתוך אוכלוסיה שמנתה כ-83,000, כ-90% מאוכלוסית הגטו עבדו.<sup>68</sup>

### רומקובסקי

אין בכוונתי להכנס להערכת דמותו של רומקובסקי כפי שמשקפת בכרוניקה, יש לקחת בחשבון שכותבי הכרוניקה היו שייכים למנגנון הגטו והיו כפופים למרותו של האיש, סביר להניח שהיחסותם אליו הייתה זהירה אל אף ביקורת ישירה ועקיפה שהם היו מסננים נגדו מעת לעת. (רומקובסקי דיבר בעיקר יידיש, הוא שלט באופן חלקי בפולנית ורוסית, הכרוניקה נכתבה בהתחלה בפולנית ובהמשך בגרמנית) יחד עם זאת, ניתן לזהות מספר מאפיינים אישיים בולטים ואותם הייתי רוצה לציין. כשרומקובסקי קיבל על עצמו את תפקיד "זקן היהודים" הוא היה בן 63, אלמן, איש עשיר בנסיון חיים ונסיון פוליטי. ב-27 בדצמבר 1941 הוא נשא לאישה את רגינה ויינברגר שהייתה יועצת משפטית בלשכתו. רגינה הייתה, צעירה, יפה ופקחית מעל הממוצע, כפי שכותבים עליה כותבי הכרוניקה. לזוג היה בן מאומץ בשם סטאניסלב שטיין, יליד 1931.

רומקובסקי הוא מנהיג עם "סדר יום" מגובש אותו הוא מוביל לאורך כל התקופה, סיסמתו "עבודה ושקט". רומקובסקי מגדיר לעצמו יעדים ופועל למימושם בצורה מאד נחושה, לפעמים נחושה מידי. ב-1 בפברואר 1941 הוא נושא נאום לפני מנהלי המחלקות השונות והפקידים הבכירים של הקהילה, באותו נאום הוא פורס לפנייהם את ה"אני מאמין" שלו: "הצבתי לפני יעד עיקרי אחד: לטובת העניין, לטהר את

<sup>67</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 505.

<sup>68</sup> מיכל אונגר, לודז' אחרון הגטאות בפולין, יד ושם, ירושלים תשס"ה, עמ' 333.

האווירה, לשים קץ לאורגיה המשתוללת של מעשי מרמה, גנבות, מעילות ותככים-ואף פשעים כבדים, שמתבצעים במקרים רבים, למרבה הצער, אפילו בידי אנשים שהכרתי אותם אישית ונתתי בהם אמון.... בראש ובראשונה יושקעו מאמצים במגמה למצוא דרכים לארגון ייצור מוצרים חדשים, שכן פיתוח הייצור יאפשר תעסוקה להמוני פועלים, יבטיח להם קיום שקט, ואילו על ידי קבלת הזמנות יושגו אמצעים להספקת מצרכים חיוניים לתושבי הגטו....רק דבר אחד עשוי להציל אותנו: הצטרפות משותפת לחיים יצרניים במלוא מובן המלה, באווירה של שקט מוחלט. עבודה מאומצת ונאמנה ושקט-זהו צו השעה. אין לדבר כיום על שום מפלגה, כי בשבילנו קיימת רק אחת-היהודים בגטו.<sup>69</sup> הוא חוזר על המוטו שמנחה אותו כמעט בכל נאום ובכל הזדמנות.

לרומקובסקי היה כושר ארגון וביצוע יוצאי דופן, היכולת שלו, בזמן קצר יחסית, להפוך את הגטו למרכז יצור מקצועי, בעל תפוקות מדהימות, מתוך אמונה שזה מה שיציל את יהודי לודז', מרשימה מאד, אפשר להתווכח על הדרך.

רומקובסקי מפתח עם הזמן "גאוות יחידה", היא באה לידי ביטוי בהשוואות שהוא עושה עם גטו וארשה שם הוא ביקר מספר פעמים במהלך המלחמה. ב-31 במאי 1941, בסיום הצגה שנערכה בבתי התרבות הוא השמיע נאום תקיף, בו שיתף את הקהל ברשמים מנסיעתו לוארשה: "בגטו וארשה מדהים הניגוד בין המצוקה הטרגית של הרוב המכריע של האנשים לבין השפע החומרי של קבוצה זעירה של בעלי רכוש, אשר לפנייהם פתוחות לרווחה מסעדות למיניהן, מגדניות, חנויות, כמובן המחירים מסחררים. בצד אותו 'זוהר' מדומה וקומץ בני מזל, הלבושים לפי האופנה האחרונה והנהנים ממזון משובח, בולט לעין המון רב של מחוסרי עבודה, אשר המראה שלהם ממש מזעזע. העדר כל ארגון ותוהו ובוהו-זו תמונת הגטו הורשאי.<sup>70</sup>"

רומקובסקי פעל כדיקטטור, הוא מנהיג כוחני, לפעמים תרתי משמע, גסות, השפלות והנחתת סטירות לחי היו חלק מסגנון תגובתו כאשר הוא היה מתרגז. (אולי בגלל אופיו הסוער והחשש מתגובת הציבור ליווה אותו כל אותה עת שומר אישי). במספר פעמים כאשר הוא ממנה ועדות התיעצות הוא מתעלם מהמלצותיהן ומבצע את שנראה לו, כמו, התעלמותו מהמלצות הועדה לבחינת הסוגים השונים של תלושי המזון.

רומקובסקי הוא מנהיג ריכוזי, הוא נוכח בכל מקום, מתערב בכל קונפליקט ובכל משבר שפורץ ברסורטים בין ההנהלה והעובדים. הוא מבקר ברסורטים מבצע מיון

<sup>69</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', עמ' 44-50.  
<sup>70</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א' עמ' 158.

של עובדים שזקוקים, להבנתו, להבראה, הוא לוקח חלק, באופן אישי, במבחני הסמכה מקצועיים לפועלים צעירים.

מיד לאחר ה"שפרה", כשהגרמנים ביטלו את משרד הרבנות בגטו וביטלו כל צורה של פולחן דתי, הכולל נישואין, הוא עורך טקסי נישואין אזרחיים. ב-9 במאי 1943 יש דיווח שהוא ערך גם טקס חליצה.<sup>71</sup>

לרומקובסקי, שהיה חשוך ילדים והיה בעברו גם מנהל בית יתומים, הייתה רגישות רבה לילדי הגטו. הוא השקיע רבות בטיפול בילדי הגטו, הקים את מושבת הילדים במרישין, דאג ליתומים ועשה כל מאמץ למצוא להם הורים מאמצים.

ה"שפרה" מהווה נקודת מפנה באוטונומיה של הגטו ובמעמדו של רומקובסקי. הפיקוח הישיר על כל ענייני הפנים בגטו עבר לידי ביבוב, אהרון יעקובוביץ והרשות לניהול הגטו בראשות אנשי אמונים של הגסטאפו, דוד גרטלר וכשזה נעצר מונה תחתיו מרדכי קליגר. רומקובסקי, על אף שהיה איש של כבוד ואגו, השלים עם הגזרה והמשיך בפעילותו לצידו של דוד גרטלר והאחד הופך להיות ה"צל" של השני, לכל אחד מהם היה את האנשים שלו על המחויבויות המיוחדות אליהם ועל כך נכתב בכרוניקה: "תחילה חילק הנשיא ל'אנשיו' מנות מתאימות וכנגד זה הקדיש גם דוד גרטלר תשומת לב ראויה ל'אנשיו' הוא....הרי לפנינו שינוי גרסה נחמד למימרה הנושנה: 'אם תכה את היהודי שלי, אכה אני את היהודי שלך' בגטו ניתן לומר: נותן אתה ליהודי שלך, אתן אני ליהודי שלי. אלא שכה רבים היהודים, אשר אינם לא שלי ולא שלך, ועל כך יש להצטער."<sup>72</sup>

לסיכום, דמותו של רומקובסקי כפי שבאה לידי ביטוי בכרוניקה, היא דמות מורכבת ובמידה מסוימת טראגית, בצד יכולת מנהיגות וכושר ביצוע יוצאי דופן מתגלה אדם כוחני, לעיתים גס רוח, ריכוזי ומידה מסוימת של מגלומניה.

### מנגנון הגטו

חלק בלתי נפרד ממעגל העבודה, כפי שנתפס על ידי רומקובסקי, היה מנגנון הניהול של הגטו, מוסדות הציבור ומנגנון הניהול במפעלים. מתוך כוונה למצוא לכל תושב בגטו תעסוקה הלך המנגנון ותפח, להלן מספר העובדים ששרתו במנגנון הגטו במהלך קיומו:

מספר המועסקים	חודש
5,500	פברואר 1941
9,221	דצמבר 1941
11,992	מרס 1942
12,063	יוני 1942
12,880	אוגוסט 1942
13,396	דצמבר 1942

<sup>71</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג', עמ' 241.  
<sup>72</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג', עמ' 197.

חלק מרכזי ממנגנון הגטו היה שירות הביטחון שמנה 1,111 איש בנובמבר 1942. שירות הביטחון כלל את: משטרת הסדר, שירות הסגר, אבטחת בתים מפני דלקות, מכבי אש, מנקי ארובות והסוהרים בבית הסוהר.

משטרת הסדר שמנתה באפריל 1943 630 איש הייתה מחולקת לחמש תחנות אזוריות. בשלב מסוים פורקה התחנה החמישית שהייתה במרישין והיא אוחדה עם התחנה הרביעית. מחלקת הסדר מנתה שלוש זרועות: מחלקת חקירות, מדור תברואה ועד לינואר 1943 מדור לפיקוח מחירים. בכיכר שוק בלוטי, שם הייתה מנהלת הגטו, היה משמר משטרתית שהיה בקשר מתמיד עם תחנה משטרתית שהייתה באזור הגרמני של העיר.

בנובמבר 1942, עקב העובדה שבגטו הסתובבו יתומים רבים ורוב המבוגרים עבדו ברסורטים, הקים רומקובסקי חטיבה של נשים במשטרה. הקריטריונים לקבלה למשטרת הנשים היו בוגרות גימנסיה שעמדו בבחינות בגרות. ב-26 בנובמבר 1942 נכתב בכרוניקה על השוטרות: "קרוב לוודאי, שהחיים יחשלו אותן, כפי שחישלו את חבריהן הגברים אשר אף נעשו גסי רוח ואכזריים יותר, מאשר תבעו זאת מהם תנאי החיים"<sup>73</sup> במרס 1943, חמישה חודשים לאחר הקמתה, הוחלט לפזר את משטרת הנשים.

### **כיצד מעבירים מידע בגטו?**

רומקובסקי נדרש להיות בקשר מתמיד עם תושבי הגטו כדי להעביר להם הוראות, הנחיות ומסרים. המידע עבר בגטו במספר דרכים, החל מה-7 במרס 1941 ועד ספטמבר, באותה שנה, הופיע עיתון הגטו "גטו צייטונג" שהיה ביטאון הרשמי של ראש מועצת היהודים. בעיתון הופיעו הודעות שונות, דינים וחשבונות ומאמרים. עד לסגירת העיתון יצאו 18 גיליונות.

דרך אחרת להעברת מידע בגטו היא כרוזים, הכרוזים נתלו ברחבי הגטו והם היו ממוספרים לפי סדר עולה. בגטו הייתה מערכת טלפונים פנימית שבאמצעותה גם הועברו הוראות והנחיות, רומקובסקי רטן על שהאנשים עושים בטלפון שימוש לצרכים פרטיים. הדרך המהירה ביותר להעברת ידיעות היא שמועות וכך נכתב בכרוניקה: "שום טלגרף אלחוטי לא פעל ודאי במהירות ויעילות כה רבה, ללא תקלות והפסקות כפי שעשה זאת טלגרף הלחישות של הגטו"<sup>74</sup>

<sup>73</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ב' עמ' 372.  
<sup>74</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א' עמ' 319.

### מה ידעו בגטו על הנעשה מחוץ לגדרותיו?

גטו לודז' ידוע כאחד הגטאות המבודדים. כדי לבטא את ה"ערפל" ששרר בגטו אצטט את הנכתב בכרוניקה ב-10 במאי 1942: "השעונים בגטו מתקדמים בקצב שונה, את הזמן האמיתי אין איש יודע, ועל כן לסטיה של 45 דקות אין כל ערך."<sup>75</sup> בכל זאת לגטו דלף מידע. נשאלת השאלה מה ידעו בגטו על הנעשה מחוץ לגדרותיו?

בסוף יוני 1941 הגיעו לגטו דיווחים על פלישת גרמניה לבריה"מ. ב-10 באפריל 1942 הגיעו לגטו ידיעות על גירוש יהודים מגטו לובלין. יומיים מאוחר יותר, ב-12 באפריל, הגיעו ידיעות ראשונות על גורל המגורשים מגטו לודז', הידיעות דיווחו שהמגורשים הגיעו למחנה שמצוי באזור הגובל בעיר קולו, אשר שמה הוסב לווארטבריקן ושבמחנה שוכנים 100 אלף יהודים (מכאן ניתן היה להבין בגטו שבנוסף ל-44 אלף המגורשים מגטו לודז' רוכזו במחנה יהודים מערים אחרות). השמועות אומרות שאספקת המזון במחנה "למופת" ושהכשירים לעבודה מועסקים בשטח המחנה בתיקון כבישים ועבודות שדה. (את המידע השיקרי הפיצו בלודז' מפקדי חלמנו.)

תושבי פביאניצה שהגיעו במאי 1942 לגטו דיווחו שבכפר דומברובה, שנמצא 3 ק"מ מפביאניצה, הוקמו מחסנים לחפצים משומשים. בין הבגדים שהגיעו לשם נמצאו שטרות רומק. "נקל להסיק מכך כי הגיעו לשם גם בגדים של מגורשים מהגטו המקומי."<sup>76</sup> ביולי 1942 הגיעו לגטו לודז' פליטים שדיווחו כי לאחרונה טוהרו כל הערים והעיירות של ורטה-גאו מיהודים.

ב-27 ביולי 1942 הגיעו ידיעות על גירוש המוניים מגטו וארשה ועל התאבדותו של צ'רניאקוב. באוקטובר 1942 הגיעו לגטו לודז' 11 פליטים מגטו וארשה ואלו דיווחו, כפי שנרשם בכרוניקה "שמתוך 600,000 יהודי וארשה שרדו לא יותר מאשר כ-30,000. למרבה הצער, לא ניתן להשיג מידע מהימן."<sup>77</sup>

על פי הכתוב בכרוניקה נראה כי בקיץ 1942 היו כבר ידיעות בגטו על הנעשה במחנה ההשמדה חלמנו. פליטים שהגיעו לגטו באוגוסט 1942 דיווחו על מקרים טרגיים בזדונסקה וולה, סיפורים אלו השרו אווריה של חוסר ביטחון בגטו.

בנובמבר 1942 מדווח כותב הכרוניקה שמהמכתבים שמגיעים לגטו נובע שכמעט כל הריכוזים היהודיים חוסלו להוציא מספר קטן של מרכזי תעשייה.

בניגוד לידיעות הפסימיות, חוזרים, מעת לעת, לגטו אנשים שנשלחו למחנות עבודה. בינואר 1943 חזרו לגטו 21 אנשים שנשלחו לעבוד בבית חרושת לסוכר, מצבם טוב

<sup>75</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א', 486.

<sup>76</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך א' עמ' 538.

<sup>77</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ב' עמ' 266.



מאד. במרס אותה שנה חזרו 79 גברים ממחנה דומברובקה: "הם נראים טוב, מלובשים כהלכה והם שבחו מאד את הכלכלה במחנה זה."<sup>78</sup>

ב-6 ביוני 1944 הייתה התרגשות גדולה - בין תושבי הגטו הגיעו ידיעות על פלישת בנות הברית לנורמנדיה. ב-22 ביולי רומז כותב הכרוניקה על "מאורעות, אשר בסופו של דבר מזעזעים את העולם כולו ואינם יכולים כמוכן שלא להשפיע על הגטו."<sup>79</sup> הכוונה, כנראה, לנסיון ההתנקשות בחייו של היטלר.

נשאלת השאלה כיצד הגיע המידע? המידע הגיע באמצעות פליטים או אנשי הגטו שנשלחו לעבודות מחוץ לגבולות. אני מניח שמידע מסוים הגיע לרומקובסקי באמצעות מגעיו עם הגרמנים. מעת לעת הגיעו לגטו עותקים של העיתון "ליצמשטאטר צייטונג" שהיו מוברחים דרך גדרות הגטו ומשם התקבלת תמונה מסוימת על הנעשה בעולם ובחזית.

מקור מידע נוסף היו מאזיני רדיו לא חוקיים שהיו בגטו. ב-7 ביולי 1944 נעצרו שתי קבוצות של מאזיני רדיו בחשאי שעסקו בהפצת ידיעות רדיו בתוך הגטו. לקבוצה האחת השתייכו החזן משה טפל, אלטשולר ובנו, יעקב שלמה רדליך וחיים נתן וידבסקי. הקבוצה השנייה מנתה חמישה מבני משפחת וקסלר, מכשיר הרדיו ששימש אותם הורכב בגטו על ידי טכנאי יהודי מחלקים שהוצאו בגנבה מבית הקריפו. המכשיר לא נתפס והוא נמצא כיום בבית לוחמי הגטאות. גם לאחר תפיסת שתי הקבוצות היו בגטו מספר מקלטי רדיו שבעזרתם שמעו המאזינים תחנות רדיו חיצוניות ומהם הם למדו על העולם החיצון והנעשה בחזית.<sup>80</sup>

מכל הנאמר לעיל ניתן להתרשם שהיה בגטו "ערפל" רב על הנעשה בפולין ובחזית, יחד עם זאת, לאט לאט, התבררה התמונה. בצד הידיעות המדאיגות, הגרמנים ניסו לטשטש את התמונה בהחדרת ידיעות כוזבות והעברת מכתבים אופטימיים מהמגורשים. בנוסף, מעת לעת חזרו אנשים שעבדו מחוץ לגבולותיו וסיפרו על תנאי חיים סבירים.

### **חיי תרבות, דת ושעות פנאי**

על אף המצוקה, הרעב והסבל, התשוקה לחיי תרבות לא דעכה. בגטו התקיימו קונצרטים, הצגות, עצרות ספרותיות ופעילות תרבותית רבה. מקהלת "אגודת הזמיר" הידועה של לודז', בשנים שלפני המלחמה, המשיכה להתקיים בגטו אולם

<sup>78</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 108.

<sup>79</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד' עמ' 512.

<sup>80</sup> חיים וידבסקי, מהקבוצה הראשונה, מצא מסתור, אולם הגרמנים דרשו את הסגרתו. חיים וידבסקי העדיף להתאבד מאשר למסור את עצמו לידי הגרמנים וכך הוא עשה ב-9 ליוני 1944. במכתבים שהוא השאיר הוא ביקש מחבריו להעביר את עצמותיו ארצה לאחר סיום המלחמה. בקשתו התמלאה והוא נקבר בבית הקברות נחלת יצחק בתל אביב. כל העצורים בפרשת הרדיו הוצאו להורג על ידי הגסטאפו. שמותיהם מונצחים על גבי מצבתו של חיים וידבסקי בתל אביב.

לא לאורך זמן. בין הפליטים שהגיעו ממרכז אירופה הגיעו עשרות אומנים ומבצעים מוכשרים, פסנתרנים, זמרים, ציירים, ושחקני במה. בדיווח מדצמבר 1941 נאמר שלגטו הגיעו 60 מוסיקאים, זמרים ושחקני במה ו-10 ציירים אומנים.

על היקף הפעילות התרבותית ניתן ללמוד מהנתונים שפורסמו ביום האחרון של שנת 1941, את שנת 1941 חתם בית התרבות בקונצרט ה-100 במניין. מלבד 100 קונצרטים, העלה בית התרבות, אשר נוסד ביום 1 במרס, 85 פעמים הצגות רביו. בשנת 1941 התקיימו בבית התרבות שני מופעים מיוחדים למען ילדים: האחד אורגן בידי מחלקת בתי הספר בחג פורים, השני-בידי הנהלת מרישין, בחודש אוגוסט, בשם 'חגיגת הקיץ'.

עד מבצעי הגירוש של שנת 1941 הייתה פעילות תרבות קבועה בגטו, קונצרטים, הצגות שאורגנו על ידי הנהלת בית התרבות, הכניסה הייתה כנגד תשלום. לאחר גירוש ספטמבר 1942 פסקו חיי התרבות הסדירים בגטו ובית התרבות חוסל. הצוות האומנותי התפזר בין המחלקות והרסורטים השונים. לאחר תקופת התאוששות ולרגל חגיגות יובל להקמתם של המחלקות והרסורטים ערכו הללו ערבים ססגוניים והצגות רביו, חלקם באולמות שלהם וחלקם שוב בבית התרבות. הצלחתו של רביו אחד נתנה דחיפה לרביו הבא וכך פשטה בגטו קדחת הרביו, במרוצת 1943 הצגה רדפה הצגה. הייתה זו הזדמנות לתושבי הגטו "להתרחק מהאווירה הקודרת של בית האסורים, לפטפט שוב באולם הכניסה לבית התרבות, לפלרטט, להציג שמלה חדשה ותסרוקת נאה, הרי זה צורך אנושי שלא ניתן לדכאו"<sup>81</sup>

באפריל 1943 הורה רומקובסקי להגיש לו את הטקסטים של הרביו לביקורת מקדימה עקב ביקורת ששולבה בתוכנם נגדו. חודשיים מאוחר יותר אסר רומקובסקי את הצגות הרביו, על פי כותב הכרוניקה, על רקע פוליטי.

בצד פעילות תרבותית ממוסדת התפתח בגטו פונקלור עממי. הרשקוביץ, שזכה לכינוי 'טרובדור הגטו', היה מלחין פזמונים אקטואליים שהיו למעשה ביטוי לקול ה"אופוזיציה" של הגטו, הוא חיבר שירים על הגרמנים, על תלאות יהודי הגטו, על נשים המטיילות בסמטאותיה של בלוטי, כשהן לבושות מכנסיים. הרשקוביץ, שהיה בעברו חייט, הלחין את הפזמון הידוע והאקטואלי בשם 'רומקובסקי חיים' ומביצועיו התפרנס חודשים אחדים. מספרים שאפילו הוא זכה לקבל תרומה של 5 מארקים מידי רומקובסקי בעצמו. אחד מפזמוניו הוקדש לארגון מחדש של המטבחים הציבוריים. להרשקוביץ היה שותף, קרול רוזנצווייג, פליט מווינה, שהיה מלווה אותו בפריטה על גיטרה או קתרוס והשניים היו מופיעים בפני הקהל ברחובות הגטו או בזמן ההפסקות במקומות העבודה השונים.

<sup>81</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 305.

ביוני 1942 בגטו רעב למלה המודפסת: "עד כמה כמה בני-אדם לספרים ניתן לקבוע, כאשר מתבוננים בתורים לאורך קילומטרים בספריית ההשאלה של זונברג." <sup>82</sup> מחיר מנוי חודשי בספריה הוא 2 מארקים. לאחר השילוחים של שנת 1942 נשארו בגטו ספרים רבים, נאספו כ-30,000 ספרים, הם מוינו ואוחסנו ובגטו הוקמה סיפריה נוספת.

נעילת בית התרבות ב-24 בנובמבר 1943 גזלה מהגטו את השרידים האחרונים של חיי חברה ותרבות. אולם, עקשנות התושבים והצמא לתרבות ובעיקר למוסיקה גרמו לכך שלאט לאט צצו, אמנם רק בשביל עילית מסוימת, מרכזים קטנים, בהם מטפחים את המוסיקה, משמיעים מוסיקה קאמרית ושרים. מלבד זאת, קמים חוגים קטנים בהם משוררים וסופרים קוראים יצירות, קריינים משמיעים קטעים ישנים וחדשים מספרות העולם. "כך מציל הגטו משהו מחיי הרוח שלו בעבר." <sup>83</sup> קיצם של חיי המוסיקה בגטו היה ב-17.1.1944 עת נדרשו תושבי הגטו למסור את כל כלי הנגינה שהיו ברשותם וכך נכתב: "באופן יוצא מן הכלל אין גזירה זו פוגעת אמנם בקיבתם של אנשי הגטו, אולם משקלה אינו קל יותר. דיווחנו לעתים תכופות שהגטו צמא לחיי תרבות, עוסק במוסיקה במידה מצומצמת בחוגים פרטיים קטנים. עכשיו ייעלם גם אות שריד אחרון של קורת רוח.... בטוהובן, מוצארט, שופן, שומאן, ייאלמו בגטו לתמיד. ברחוב לא יורגש הדבר, החיים הקשים ימשיכו לזרום ולייסורי הרעב והכפור יתוסף עוד הרעב למוסיקה שאין להשביעו." <sup>84</sup>

**חיי הדת בגטו** - בספטמבר 1939 נסגרו בתי התפילה, התפילה בציבור פסקה אלא רק לאחר אישור מוקדם של רומקובסקי. ניתנה הוראה לפתוח בתי עסק יהודים בשבת. לאחר הגירושים של אביב 1942 הופסקו חיי הקהילה הדתיים באופן אוטומטי. על פי הוראות פנימיות, חרדים נאלצו לגזוז את זקניהם ולבצע שינויים מתאימים בבגדיהם. סידורי כשרות לחג בפסח פסקו, השבת פסקה להיות יום מנוחה והיום החופשי היה יום א'.

יום הכיפורים בספטמבר 1942 היה יום עבודה רגיל בגטו, דווקא באותו יום זכו תושבי הגטו לארוחה טובה ומזינה.

עד "השפּרה" היו הגרמנים מתיחסים בסובלנות יחסית כלפי היהודים, בחגים היו נציגים גרמנים נוכחים בעת עריכת תפילות. מיד לאחר "השפּרה" נאלצו היהודים לעבוד בשבתות וחגים. השלטונות הגרמניים אסרו על פעילותו של חבר הרבנים בגטו (למעשה בוטל משרד הרבנות בגטו) ובכך הם ביטלו כל צורה של פולחן דתי, כולל

<sup>82</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ב' עמ' 38.

<sup>83</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 702.

<sup>84</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד' עמ' 55.

נישואין, אשר נערכו מאז והלאה על ידי רומקובסקי. החל מסוף אוקטובר רומקובסקי ערך אישית את טקסי הנישואין.

ביום כיפור בשנת 1943 שבת הגטו מעבודה בזכות רומקובסקי שהצליח, במשא ומתן עם ביבוב, לשכנע אותו להעתיק את יום המנוחה מיום א' לשבת. "למרות שאנשי הגטו צמים זה שנים מעל למידה הרי בכל זאת יצום מחר רוב האוכלוסיה את צום יום הכיפורים. אמנם אין מראה הגטו שונה בהרבה מאשר כרגיל. בעבר הורגשה בחגים הגדולים, ובעיקר בליל כל נדרי, התכונה הרגילה של עיר יהודית. אנשים מאושרים אצו רצו לברך איש את רעהו, מיהרו מדירה לדירה לאחל 'שנה טובה' או 'גמר חתימה טובה'. עכשיו מתנהל הדבר תוך עייפות מסוימת, בשקט אך אולי דווקא משום כך-בלבביות רבה יותר. מכרים עוצרים זה את זה ברחוב ומחליפים לחיצת יד אלמת. <sup>85</sup> "ולגבי היום עצמו ועל האווירה המיוחדת של יום כיפורים זה כותב אוסקר רוזנפלד מכותבי הכרוניקה "אלפי תחינות, מלוות אנחות וזכרונות, עלו מחדרי התפילה ומן הדירות ביום הכיפורים של שנת 1943. תפילת הזכרת נשמות העלתה את זכרון המתים על קידוש השם בגטו. רשימתם ארוכה מדי, משנוכל לקרוא בשמות כולם. ארבע שנים האחרונות הגדילו את בית העלמין במרישין ביותר מ-30,000 גוויות, מספר שאין לו אח ורע בעולם כולו. אולם דווקא אותה אווירת יום כיפור חשפה כבמעשה קסם את היופי היהודי החבוי עדיין בקרב אחינו ואחיותינו." <sup>86</sup>

**שעות פנאי בגטו** - כמו שניתן להבין רוב שעות היום תושבי הגטו עבדו ובשעות הנותרות עסקו בשרידות, המושג שעות פנאי הוא מושג נדיר ובכל אופן היו גם כאלה, נשאלת השאלה מה עושה יהודי במעט שעות הפנאי שיש לו? המקום היחיד אליו ניתן לברוח מהצפיפות, הליכלוך ושיגרת היום היה מרישין. בשל אופיו הכפרי, מרישין הפך להיות מוקד לבילוי ביום המנוחה. ביוני 1943 נכתב בכרוניקה "יום חמים ונהדר הוא יום א' 6 ביוני. הטבע קיים כאליו למען הכל ואנו, כביכול, לא נמצאים בגטו, והמונים זורמים למרחב ולירק של מרישין. המשטרה הייתה חייבת להזכיר למטיילים, שבין השעות 9-10 בערב עליהם לחזור לדירותיהם המחניקות אשר ב'כרך'. <sup>87</sup>

בגלל אופיו של המקום הקים רומקובסקי ביולי 1941 בית מרגוע לפקידי הקהילה. פרויקט בתי המרגוע הורחב ביולי 1942 לפועלים ופקידים שהיו זכאים לשבעה ימי נופש. עקב הרעב, באותה תקופה, ניתנה לזכאים אפשרות לבחור תלוש מזון נוסף

<sup>85</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 590.

<sup>86</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 598.

<sup>87</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 299.

במקום שבעה ימי נופש. במאי 1943 היו כבר במרישין שמונה בתי מרגוע, מידי שבוע היו יוצאים ל"נופש" כ-500 איש, פקידים ופועלים. במציאות החיים שנוצרה בגטו הייתה גם פרוטקציה "אנשים בודדים מקבלים את אישורי השהייה במעון מן הנשיא אישית, בעת ראיון עמו."<sup>88</sup> בחלק מבתי המרגוע מתארחים ילדים, הגברים והילדים מקבלים בתקופת הנופש מזון, מהמשובח ביותר מן המצוי בגטו "עריכת השולחנות היא ללא דופי וכן גם הגשת הארוחות, כך שלכל אורח יש רושם, שהוא שוהה בבית-הבראה מחוץ לגטו."<sup>89</sup>

ואם עסקנו בילדים, חלק בלתי נפרד מעולם הילדים הם הצעצועים, בעולם הנורמלי הילדים מקבלים צעצועים מהוריהם, ילדי הגטו אינם זוכים לאושר כזה. הם חייבים להתקין לעצמם את הצעצוע במו-ידיהם. משאריות של קופסאות סיגריות ושאר דברי פסולת.

### פני הגטו

החל מאמצע שנת 1943 משלבים כותבי הכרוניקה, מעת לעת, בדיווחים היומיים שעיקרם נתונים יבשים על הנעשה בגטו, פרק של "כתבות צבע" שהם קוראים להם "אספקלריה קטנה של הגטו". בפרק זה הם מכניסים את נקודת המבט האישית, ברוב המקרים מתובלת בציניות, על הנעשה בגטו, בחרתי להביא מספר דוגמאות.

על הגטו בתום יום העבודה - "בשעה חמש אחר הצהרים, כאשר האנשים-ילדים וזקנים, גברים ונשים בגיל העמידה-מסיימים את עבודתם ברסורטים, נראה הגטו כעיר תעשייתית. שערי בתי-המלאכה נפתחים לרווחה והמוני אנשים מזי-רעב ובלויי סחבות יוצאים לרחובות. ....אולם בין האנשים המדולדלים והקהים, בתוך ההמון המסכן של הגטו, נראות פה ושם גם דמויות לבושות היטב, לרוב בנות צעירות ונאות, ששערן סרוק ומסולסל, צפורניהן עשויות וגופן ענוג, מעוגל מלפנים ומאחור, בעל צורה, אלא שלרוב הבנות הנאות הללו יש כרס עגולה ובולטת ובכך ניטל הרבה מחינן, שאין עליו עוררין. אותן הכרסות הבולטות הן ללא ספק תוצאה של התזונה, של המים בתפוחי האדמה, בסלק ובחסה. אפילו בנות שתים עשרה נראות תכופות כנשים הרות."<sup>90</sup>

תכשיטים בגטו - נשים עונדות בעיקר סיכות עם סמלי הגטו. לפעמים עונדים סיכה עם השם הפרטי. התליונים עשויים לרוב בצורת מגן דוד בדגמים שונים. נושאים

<sup>88</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 231.

<sup>89</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 232.

<sup>90</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 373.

ואובייקטים המאפיינים את הגטו כמו הגשרים גם הם מופיעים תכופות על אבזמים או על סיכות קישוט. גברים ונשים עונדים טבעות כסף עם תחריטים על נושא הגטו. צעירים נושאים לעתים קרובות סמלים שונים על דשי מעיליהם יחד עם מגן דוד. מתנה מאד מקובלת היא נרתיק סיגריות עם סמלי המחלקות או הרסורטים השונים.<sup>91</sup>

**קיץ במרישין** - "הרי כמעט כל 'אנשי השררה' עברו לעונת הקיץ למרישין והתהווה שם מעין עולם קטן בפני עצמו. האנשים חיים שם כמעט כמו בקייטנה, בחווילות פרימיטיביות קטנות או גדולות יותר. זוהי עונת קטיף הדובדבנים, בכל מקום רואים ילדים על העצים והם קוטפים דובדבנים ישר לתוך פיהם או לסלסילות. השנה מצויים עצים רבים מאד, עמוסים לעיפה תפוחים ואגסים, הן במרישין והן במרכז הגטו. הפרי היקר נשמר יומם ולילה."<sup>92</sup>

**על פגיעות בחוק** - "בגטו אין לפשע אותו אופי כללי. כאן התפתחה בכורח הנסיבות שיטה, שאינה נוקטת באלימות, אלא אך ורק בתחבולות, בטכסיסים ובעורמה. בתשעים מתוך מאה מקרים עניין לנו בגנבת מזון, כלומר לשם השקטת הרעב. ... עם מקומות הפשע נמנים בעיקר מגרשי הירקות ותפוחי האדמה-שלא להזכיר את חנויות המכולת שם זבן פלוני או אלמוני מנצל לרעה את מעמדו על ידי סחיבת כמויות זעירות של מצרכי מזון, כגון סוכר, ריבה וכד'. כאן לא דרושה שום תושיה אלא רק היעדר מסוים של מעצורים. ... אפילו הפיקוח החמור ביותר נידון לכישלון, שכן הממונה על ביצוע החוק הוא עצמו עבריין. המשגיח הוא השותף לדבר עבירה.... ביום אחד ויחיד באים שישה מקרים של גנבת תפוחי אדמה לפני המדור המיוחד. שישיה מקרים, אך ביסודו של דבר מניע אחד: רעב!... בית הדין מחמיר יותר, הוא יותר נאמן לסעיפי החוק. אך חיי הגטו אינם רוחשים כבוד, לא למשטרה ולא לבית-הדין. הגטו יוצר לעצמו חוקים משלו, גם אם הם מובילים למעצר או לעבודת פרך בהובלת הצואה."<sup>93</sup>

**על בעלי החיים, "זכות יתר לחתולים"** - בגטו אין חיות בית, לעומת זאת, אנשים מעטים רשאים להחזיק חתול והם בעלי חנויות שהיו נקודות חלוקת מזון. תפקיד החתולים השמדת עכברים, כותב הכרוניקה קורא להם בציניות רסורט החתולים. בתמורה לעבודתם מקבלים החתולים 1 ק"ג בשר לשבוע, בינואר 1944 לא הגיע בשר לגטו וכך נכתב "כעת גם אין בשר בשביל החתולים האמיצים. ראשיהם שמוטים

<sup>91</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 430.

<sup>92</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 408.

<sup>93</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 757.

והם גוררים בעצב את זנבותיהם. זהו מראה המעורר רחמנות. החתולים אינם נוגעים בשום מזון אחר וגוועים לאט לאט. ...גם הם נאלצים עכשיו, בינואר 1944 לקחת חלק בגורלם של אנשי הגטו ולרעוב יחד עמהם. לפי חוקי הגטו כולם שווים: האדם והחיה. לאכול לשובע אינו נורמה, אלא מצב חריג. זכרו זאת, חתולי חנויות המכולת!"<sup>94</sup>

**על גירושם ורעב** - על ימי הגירוש של פברואר ומרס 1944 כתב אוסקר רוזנפלד את הקטע "מסחר בבשר בני-אדם" "ימי גירוש אלה דמו בפרטים רבים לימי ספטמבר 1942 הזכורים לשמחה ומי שיש לו רק מעט דמיון וזכרון יכיר בכך, שימים אלה מסמלים את מהות הגטו בליצמנשטאט: **אימה ורעב בפעולתם ההדדית!** (ההדגשה במקור) ציד בני אדם חשף את כל היצרים, הטובים והרעים כאחד. ...תושבי הגטו, 'הפועלים' אשר נועדו לשילוח נצודו כחיות ביער...הדבר נמשך שלושה שבועות. שלושה שבועות ארוכים של אימה. אולם אפילו במצוקה הגדולה ביותר מצאו בני בליעל מעטים מוצא: הם שלחו ממלאי מקום. למרות שעזיבת הגטו נחשבה כמסע הכרוך בסכנת מוות, הם מצאו אנשים, אשר היו מוכנים לנסוע במקומם. המחיר, התשלום, היה: שני כיכרות לחם וקילוגרם אחד סוכר או מוצרי מזון אחרים בשווי של שני אלה. תמורת שני כיכרות לחם וקילוגרם סוכר צעדו היהודים בפברואר 1944 לעבדות, אל הלא נודע ואולי לאבדון...כה גדול היה הרעב, כה רב היה הבולמוס להשקיטו. 'בחוף לא יכול להיות גרוע יותר', חשב המועמד לחילופין ובינתיים אוכל ימים אחדים לחם לשובע. כאשר האימה, הרעב והמצוקה עוברים כל גבול, שקולים שני כיכרות לחם וקילוגרם אחד סוכר כנגד חיי אדם. הפסיכולוגיה של איש הגטו מעמידה בפני המדע בעיות שלא היו ידועות עד עתה."<sup>95</sup>

**על המוות והיאוש בגטו** - אוסקר רוזנפלד כותב ב-22 ביוני 1944, בימים האחרונים של הגטו, את הקטע המצמרר הבא שנקרא 'מאוחר מדי' "דברים רבים בגטו באים מאוחר מדי. אנשים חולים, נפוחים, עם חוסר סיד בעצמות, או הסובלים ממיחושים אחרים, משתדלים להשיג מזון טוב יותר, ויגנטול, שמן דגים. לפני שיקבלו סם-מרפא כזה, הרי הם אבודים ולא ניתן להצילם. 'מאוחר מדי, אין יותר מה לעשות' אומר הרופא ונד בראשו. אולם 'מאוחר מדי' אינו תקף רק בצד היהודי. הקריפו מחפש אחר משפחת שמולביץ, בת 11 נפשות. הם מקישים על הדלת, פורצים אותה ושואלים את הדייר: 'האם כאן גר שמולביץ?'

<sup>94</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד' עמ' 52.  
<sup>95</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד' עמ' 213.

'היה גר. עכשיו אני כאן, דוד בוטבין. אני מתגורר בדירתו של שמולביץ'.  
 מרדכי שמולביץ? שואל הפקיד.  
 'נפטר'.  
 'לייזר ושרה שמולביץ?'  
 'גורשו'.  
 'יענקל?'  
 'השליך עצמו מחלון. מת'.  
 'חווה שמולביץ?'  
 'גורשה'.  
 'משה שמולביץ, בן 15?'  
 'נורה למוות ליד גדר התיל'.  
 'שני אחים, ברוך והירש?'  
 'ניספו בבריחתם לוורשה'.  
 'יוסף, בנו של ברוך?'  
 'אינני יודע, הוא לא נכנס כלל לגטו'.

שני הפקידים סוקרים את החדר. תמונה עלובה. למשפחת שמולביץ אין זכר. אחד עשר איש היו ואינם. אין מה לעשות. המתים אינם יכולים לספר, היכן הוסתרה במקרה זה 'החבילה'. אילו היו האדונים באים מוקדם יותר, אולי היו מגלים דבר-מה מן הרכוש היהודי, שהופקע רשמית לפי חוקי הרייך.

מאוחר מדי. המוות שם את השלטונות ללעג ולקלס. לנוכח המוות אפילו היד הזריזה ביותר היא חסרת אונים.<sup>96</sup>

**על פרוטקציות ומסחר בבני אדם** - ערב חיסול הגטו נכתב הקטע "המנהלים כסוחרים בבני אדם". בגירוש של יולי 1944 נדרשו מנהלי הרסורטים להקצות אחוז מסוים מבין העובדים ברסורט לטובת הגירוש, להלן תאור שיחה אופיינית בין שני מנהלי רסורטים: "מסחר הקלירינג בבני-אדם משגשג. זו הזדמנות מצוינת למנהל להפטר מאנשים לא אהודים. לרוב מסדרים את העניין בטלפון.

מנהל מכבסה I מתקשר עם מנהל בית-חרושת לטקסטיל: מועסק אצלך ה' פלוני, האם הוא מופיע ברשימתך?'  
 'לא!'  
 'האם אתה זקוק לו מאוד?'  
 'כן!'

<sup>96</sup> כרוניקה של גטו לודז' כרך ד' עמ' 442-443.



'חבל!'

'וכי מדוע?'

'ברצון היית כולל את אשתו ברשימה!'

אך למנהל בית החרושת לטקסטיל יש רעיון: 'אם תסכים לא לשבץ את גברת אלמונית ברשימתך, אזי אני אכניס את פלוני ברשימת מילואים ותוכל גם אתה לרשום עוד את אשתו'.

העסקה נעשתה.

עוינות אישית כלשהי והנה נחתם גורלם של בני-אדם.

אלא שפלוני דואג להשיג לעצמו 'פלייצעס' (פרוטקציה בידיש) והוא ניצל. אך אשתו נמצאת כבר ברשימה וכעת מתחיל מאבק מחדש. אין לבטל את העסקה לחלוטין, מכיוון שתמורת גברת פלונית שוחררה גברת אלמונית. העניינים מסובכים מעט לקורא הנדהם של דור העתיד. אולם אנו היהודים בקיאים במסחר ומדוע לא נבין גם במסחר בבני אדם. קשה לתאר את כל הגוונים, כל האפשרויות כל מעשי הנבלה העולים במדמנה זו. על מרבית הטרגדיות שמקורן בשרירות לב מכסה מסך רב-חסד.<sup>97</sup>

### ארועים חריגים בחיי הגטו

**הוצאות להורג** - ב-19 בינואר 1942 הוצא להורג ד"ר אורליך שולץ, משפטן במקצועו, שהגיע לגטו מפראג. בדרכו לגטו נתקף ד"ר שולץ בטירוף והעליב שוטרים גרמנים שליוו את המשלוח.

ב-22 ביולי 1942 הוצאו להורג שני גברים, תושבי הגטו שנשלחו לעבודות בפוזנן וניסו לברוח משם.

ב-13 בספטמבר 1943 הוצא להורג יצחק בקרמן שהיה פועל ברסורט לעבודות עור ורצענות ונתפס גונב מעט שאריות עור כדי לעשות מהן שרוכי נעלים, הוא הוצא להורג בתלייה בנוכחות אשתו ושני ילדיו.

**צימצום שטח הגטו** - באופן כללי התפיסה הגרמנית הייתה לצמצם את שטחי הגטאות לאחר כל אקציה, גטו לודז' יוצא דופן בהיבט הזה היות ורומקובסקי דאג שבכל שטח שהתפנה, מסיבה כזו או אחרת, להקים רסורט נוסף. יחד עם זאת, בספטמבר 1942, לאחר ה"שפרה", נדרש רומקובסקי לצמצם את שטח הגטו באזור מרישין, בתחום הרחובות: פשמיסלובה, אמיליה פלטר ואוטילה. באזור שפונה הוקם מחנה הילדים הפולנים.

<sup>97</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד' עמ' 468.

באפריל 1944 נדרש רומקובסקי להרוס את אחד מרובעי הגטו, מרחוב דרבנובסקה ועד רחוב פודז'צ'נה, נדרש למצוא מגורים חליפיים לכ-2000 איש.

**העלמותו של דוד גרטלר** - לאחר ה"שפרה", כשהחל מעמדו של רומקובסקי להיפגע, ניטלו מידי שני תחומי מפתח בחיי הגטו. מדור האספקה נמסר לדוד גרטלר שהיה נאמן של הגסטאפו והאחריות על הרסורטים נמסרה לאהרן יעקבוביץ. מאותו יום, הסתובבו רומקובסקי ודוד גרטלר יחד בגטו כשהאחד מהווה ה"צל" של השני. דוד גרטלר נתפס על ידי תושבי הגטו כ"איש הטוב" מתוקף העובדה שהוא היה מתגבר, מעת לעת, את מנות המזון. ב-12 ביולי 1943 נקרא דוד גרטלר לליצמנשטאט ויותר הוא לא שב חזרה לגטו. בגטו פרצה בהלה, היכן דוד גרטלר? דוד גרטלר נאסר על ידי הגרמנים באשמת מעילה באמון, הוא הועבר לאינוברוצלב שבגרמניה ומשם, לאחר חקירה, לאושוויץ. העלמותו של דוד גרטלר העסיקה את כותב הכרוניקה מה-12 ביולי, היום בו הוא עזב את הגטו ומידי יום עד ה-24 בחודש.

**ביבוב לוקח שליטה בגטו ויחסיו עם רומקובסקי** - בספטמבר 1943 החל ביבוב לפעול מתוך תחומי הגטו ולהגביר את מעורבותו בנעשה בו. ביבוב הפקיע לעצמו שני חדרים בסמוך למשרדו של רומקובסקי. ב-15 בנובמבר החליט ביבוב לקחת את נושא התזונה לידי ו הוא ביטל את חלוקת התלושים המיוחדים ואת ארוחות ההתאוששות, בכרוניקה נכתב "כוונתה (של ההודעה) ליטול מן הנשיא את סמכויותיו בכל שאלת הספקת המזון"<sup>98</sup> ביבוב הקים הנהלה חדשה לענייני מזון, היו חברים בה: קליגר, ריינגולד וד"ר מילר. למעשה ביבוב עשה כאן תרגיל של הפרד ומשול בהטילו את אשמת הרעב על רומקובסקי והמנגנון שלו וממנגד, הוא הציג את הכוונות הטובות של הגרמנים.

ב-16 ביוני 1944 התפרץ ביבוב לחדרו של רומקובסקי הסתער עליו והיכה אותו מכות נמרצות, ביבוב עצמו נפגע משמשת חלון אשר הוא עצמו ניפץ. ההשערה שהבסיס להפרצות היא הבטחתו של רומקובסקי לראש העיר לודז' 600 איש ככוח עבודה מבלי להתייעץ איתו. רומקובסקי אושפז בבית החולים שבגטו במשך עשרה ימים.

**הגטו והמלחמה** - החל מאמצע אוקטובר 1942 התבצעו בגטו הרבה אימוני הגנה אווירית. ב-21 ביוני 1944, בעוד הצבא האדום מתקרב ללודז', מדווח כותב

<sup>98</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 679.

הכרוניקה על להק גדול של כ-300 מטוסים שחלפו בשמי הגטו בדרכם מזרחה "לא הושלכו פצצות. בשעה 12:40 ניתן אות הרגעה."<sup>99</sup>

### המעורבות הגרמנית בגטו

על פי הכרוניקה ניתן להתרשם מנוכחות ומוערבות רבה של הגרמנים בגטו. ב-10 במאי 1941 התקיים סיור עיתונאים בגטו במהלכו ביקרו העיתונאים במפעלי החייטות. חודש מאוחר יותר, ב-7 ביוני, הגיע הימלר לביקור בגטו, הוא קיבל סקירה על הגטו וביקר ברסורטים לחייטות. באותו חודש הגיע לגטו הגנרל שמירר שערך ביקורת במתקנים של שני בתי המרקחת המקומיים הגדולים ביותר, בבית החולים מס' 1 ובכיכר קוש'צלני. בשעת הביקורת ערך הגנרל שיחות מקצועיות עם מנהלי בתי המרקחת האלו. ב-8 ביולי ביקרה בגטו ועדה של חוקרי גזע, היא ביקרה באחד הרסורטים וביקשה נתונים על בתי החולים לחולי נפש.

ביוני 1942, ומיד אחרי וארשה, ערכו הגרמנים צילומי קולנוע במקומות העבודה ומחוצה להם, כמו כן הם תעדו טקס ברית מילה בבית החולים.

הגרמנים היו מעורבים באופן שוטף בכיבוי שרפות שפרצו לעיתים קרובות בגטו, הם היו מעורבים בתוכנית הגנה אזרחית של הגטו ובחקירת פשעים חמורים בגטו.

כמו בכל הגטאות, נאסר על הציבור החרדי לגדל זקנים וללכת עם קפוטות, כאשר הסתובב גרמנים בגטו נדרשו היהודים לקדמם בקידה ובקריאת הקשב כאשר נכנס גרמני לאחד הרסורטים.

הגרמנים הקימו בגטו מחלקת מדע, מנהל המחלקה היה הרב פרופ' הירשברג שהיה מומחה בתחום היהודות. המחלקה עסקה בהכנת מוצגים למוזיאון שהייתה כוונה שיוקם בעתיד ומטרתו להציג את אורח חייהם של יהודי מזרח אירופה. במחלקה פעלו סדנה ובה ציירים, פסלות וכוחות עזר שיצרו בובות ברמה אומנותית גבוהה של דמויות שונות מהעולם היהודי.

<sup>99</sup> כרוניקה של גטו לודז', כרך ד' עמ' 439.

## סיכום

הכרוניקה של גטו לודז' היא יצירה קבוצתית של מספר רושמים שעבדו בהרמוניה ושיתוף פעולה על אף הבדלי גיל, חינוך, מנטליות ועיסוק קודם. הכרוניקה היא למעשה "צילום" זמן אמת של הנעשה בגטו. בניגוד לספרי זכרונות שנכתבו לאחר המלחמה, לפנינו תעוד יום יומי על הנעשה בגטו מבלי שהכותבים יודעים מה ילד היום שלמחרת ובודאי את "סופו של הסיפור". למעשה רוב הדיווחים יבשים ומציגים עובדות ונתונים מספריים אולם אלו נותנים "צבע" למשמעות החיים בגטו. כותבי הכרוניקה ניחנו בעין חדה, ברגישות, בביקורתיות ולא מעט ציניות, בנוסף לדיווחים היומיים הם כתבו רשימות וכתבות נרחבות בנושאים שאינם קשורים בתאריך נקוב ומהם ניתן ללמוד רבות ככלל על ההתנהגות האנושית בעת מצוקה ובפרט על הציבור היהודי, יחסי האנוש שהתהוו בתוכו, מה קבע שאדם אחד התהלך רעב פחות מרעהו, או גורש מוקדם או מאוחר יותר מחברו ועוד. הדיווחים היומיים בצד הכתבות, משלימים אחד את השני ועושים את הכרוניקה למסמך כל כך נדיר ומיוחד.

## מקורות

1. בן מנחם ורב (עורכים), **כרוניקה של גטו לודז' כרכים א-ד**, יד ושם, ירושלים, תשמ"ז.
2. אונגר מיכל, **לודז' אחרון הגטאות בפולין**, יד ושם, ירושלים, תשס"ה.



**1942**

חודש	מס' תושבים	גברים	%	נשים	%	גורשו	הגיעו	נפטרים	%
1/42	162,681	66,978	41%	92,703	59%	10,003		1787	1.09%
2/42	151,001	64,717	43%	86,284	57%	7,025		1875	1.24%
3/42	142,079	60,829	43%	81,250	57%	24,687		2244	1.57%
4/42	115,102					2,349	17,628	1888	1.64%
5/42	110,806	48,068	43%	62,738	57%	10,914	7,046	1779	1.60%
6/42	104,470	45,294	43%	59,176	57%	823	555	1714	1.64%
7/42	102,546	44,051	43%	58,495	57%		677	2025	1.97%
8/42	101,259	43,220	43%	58,039	57%		6,473	1738	1.71%
9/42	105,961	45,553	43%	60,408	57%	174	386	1074	1.01%
10/42	89,446	39,072	44%	50,374	56%	15,685		806	0.9%
11/42	88,727	38,658	44%	50,069	56%			689	0.77%
12/42	88,036	38,262	43%	49,774	57%			459	0.52%
								18078	

**1943**

חודש	תושבים	נפטרים	%
1/43	87,595	479	0.55%
2/43	86,888	447	0.51%
3/43	86,547	607	0.70%
4/43	85,871	544	0.63%
5/43	85,371	496	0.58%
6/43	84,866	435	0.51%
7/43	84,495	329	0.39%
8/43	84,260	272	0.32%
9/43	83,908	252	0.30%
10/43	83,686	231	0.28%
11/43	83,481	178	0.21%
12/43	83,288	200	0.24%
		4470	

**1944**

חודש	תושבים	נפטרים	%
1/44	83,132	267	0.32%
2/44	79,853	265	0.33%
3/44	79,626	326	0.41%
4/44	77,893	388	0.50%
5/44	77,345	489	0.63%
6/44	76,701	454	0.59%
7/44	73,234	487	0.66%
	68,561		
		2,676	

**הערה-ב-3** לינואר 1944 רומקובסקי נעצר ונחקר על הקצאת המזון לגטו. עקב הלשנה, נמצא שמאז ספטמבר 1942, קיבל הגטו כמות מזון הגדולה בכ-3000 מנות ממספר התושבים בפועל. כנראה שמספר תושבי הגטו, המדווח על ידי הכרוניקה מאז ספטמבר 1942 ועד לתיקונו ב-31 לינואר 1944, היה גדול בכ-3000 נפש ממספר התושבים האמיתי.